

איפה אנחנו עכשיו

דברים לא אנושיים מקיפים אותנו, פועלים איתנו, מפעילים אותנו. בסביבת המהפכה התעשייתית הרביעית של טכנולוגיה מתקדמת שמשטטשת הברלים בין הדיגיטלי, הפיזי והביולוגי, וההכחדה השישית כפי שחלק מהחוקרות מתארות את התקופה הנוכחית, קשה לא לראות זאת. קשה לא להבחין שבני אדם אינם נפרדים אלא כרוכים עם הלא אנושי, ולא לחשוד שנדרשת מחשבה מעבר להבחנות בין סובייקט לאובייקט. במשפט, דברים לא אנושיים נמרצים ופעילים נמצאים בכל מקום, נדרש רק רגע של הרהור. דיני התאגידים הלא עוסקים בישויות לא אנושיות ובלתי מתכלות שעברו אנימיזם משפטי והתנתקו מרצון היוצרים שלהן. כך גם כל דין שעוסק בישויות המומצאת של המדינה, גם היא כמו תאגיד מצויה בתווך בין אובייקט לסובייקט, וכך מוסדות כמו שותפויות, נאמנויות, אוניברסיטאות, עיריות ועוד. ניתוח מוסדות משפטיים מעניק מקום נרחב לדינמיקה, לאינטרסים ולרצון של ישויות לא אנושיות. מושגים נזיקיים כמו דבר מסוכן ואחריות מוחלטת מכירים בסוכנותם של דברים שחורגים מהרצון האנושי ואף קמים על אנשים! לפגוע בהם. במשפט הפלילי פותחו עבירות סביב חפצים וחומרים בחיי היומיום, מבתים שנפרצים, דרך כלי נשק קטלניים, ועד מזון לא נקי. בדיני המשפחה הטכנולוגיה יוצרת משפחות חדשות שמשנות את הדוקטרינה המשפטית. בדיני הראיות עובדות מדעיות מופיעות על דוכן העדים ודוחקות עדים אנושיים. בדיני הקניין מרחבים גאוגרפיים ושלל חפצים מניעים את הדין. במשפט הבינלאומי זכויות ושלילתן נגזרות מגבולות פיזיים. אפשר להמשיך, הדוגמאות שמניתי מעטות.²

המשפט רווי בסוכנויות לא אנושיות, ובכל זאת התאוריות משדה המחקר של המפנה החומרי, המתאפיינות במתן מקום מרכזי לסוכנות לא אנושית ולהשלכותיה, כמעט נעדרות

* בית ספר הארי רדזינר למשפטים. תודות חמות על שיחות והערות מצוינות לתמר אלואר, ליאורה בילסקי, רות זפרן, אסף לחובסקי, שלי קרייצר לוי, דוד שור, גליה שניבוים, ועורכי הכרך הנוכחי נתן ברגר, אביגיל זיימן ועומר צוק.
1 השימוש ב"אנשים" במאמר זה מתייחס לכל המגדרים.
2 לעניין ההאצה ההיסטורית של התייעוש וההכחדה ראו ROSI BRAIDOTTI, POSTHUMAN KNOWLEDGE (2019).

בפסקה זו ובהמשך המאמר אני משתמשת במונח "דברים" במונח הפופולרי הבלתי מסוים. בתאוריית דברים שפותחה בלימודי תרבות המונח דבר (thing) מובחן מ"אובייקט" בהתאם ליחסיו עם בני אדם. האובייקט הופך לדבר כשהוא מפסיק להיות פונקציונלי, למשל מכונה שמתקלקלת, אז נוכחותה ומוזרותה מתגלות. לעניין ההבחנה ראו גם ג'יין בנט "פרק 1: כוחם של דברים" משפט חברה ותרבות ז: משפט והמפנה החומרי 47 (ליאורה בילסקי וענת רוזנברג עורכות 2024). לצד "דבר" ו"אובייקט" מופיעים בספרות מונחים נוספים, ביניהם stuff, חפץ, עצם, ארטיפקט ועוד. לצורכי המאמר הנוכחי, המגמה הכללית המתייחסת למה שמעבר לאנושי היא החשובה.

מהדיון המשפטי בישראל. למיטב הערכתי גם מחוץ לישראל הן שוליות לדיון במשפט אף על פי שהן נכתבות מעל ארבעה עשורים, ובאינטנסיביות משנות ה-90 של המאה ה-20. במבט שטחי נדמה שהנוכחות הנרחבת של דברים לא אנושיים במשפט, והכבוד שהמשפט ממילא רוחש להם, הפחיתו את הצורך במפנה חומרי. בפרקטיקה וגם במחקר המשפטי לא ניתן להתעלם מהלא אנושי, ולאורך ההיסטוריה דומה שהוא נוכח במשפט באופן עקבי יותר מנוכחותו בתחומים אחרים שעוסקים בסדר החברתי, כמו סוציולוגיה או פילוסופיה פוליטית. ובכל זאת, תפקידם של דברים לא אנושיים במשפט מוכפף למבט הרואה בהם אובייקטים שנתונים לרצון האנושי ולכן דוחה את הרעיון של סוכנות לא אנושית. גישות המתעניינות בה ובהשלכותיה מופיעות מעת לעת במחקר, אך אינן נלמדות כזרם מוכר. כמובן קיימים מחקרים מרתקים הנוגעים במשפט, לא מעט גם מחוץ לפקולטות למשפטים ובמסגרות רבות-תחומיות שנלמדות עם משפטים בחלק מהמוסדות, כך לימודי סביבה, לימודי מגדר ולימודי מדע וטכנולוגיה, אך אין נוכחות עקבית.

המשפט המערבי העכשווי הוא חלק מהמודרניות המערבית, על תפיסותיה ההומניסטיות ואף האנתרופוצנטריות (ממוקדות-אדם), ולכן במופעיו המוסדיים, המקצועיים והיומיומיים הוא עושה מה שמבקר האומנות והיוצר ג'ון ברגר אפיין כ-*seeing through*.³ כשהמבט המשפטי נתקל בדבר לא אנושי, הוא מתגייס בכל עוצמתו לאיתור הכוחות האנושיים שמאחוריו, אלו שהוטמעו בו, הוטבעו בתוכו, שהדבר הורשה לייצגם. המשפט מחפש גם מוסדות ופעולות אנושיים שהביאו את הדבר לתודעה המשפטית. דווקא משום שיש לדבר כוח, המבט המשפטי מבקש לפלח אותו, לראות דרכו ולגלות מיהם האנשים שאלהים ניתן לפנות, בין לזכות ובין לחובה. לא מדובר רק במשפט כמובן. בתאוריית הדברים שלו, חוקר הספרות ביל בראון הרהר בנטייתנו להתייחס לדברים באמצעות קודים פרשניים שהופכים אותם לנשאי משמעות עבורנו. אנו מנסות לראות דרכם, משל היו חלונות.⁴ עד המודרניות המאוחרת, הדברים נראו אחרת. הסוציולוג וחוקר המשפט גנת'ר טויבנר מזכיר לנו כיצד ב-1522 עמדו לדין עכברושים על הרס של תבואה במחוז בצרפת, וזכו מסיבות פרוצדורליות. למעשה ההיסטוריה עד המאה ה-19 מלאה במקרים של חיות שעמדו למשפט, לא פעם נמצאו אשמות ונענשו במוות, מאסר והגליה. גם ישויות אחרות כמו רוחות, אלים, עצים, מקדשים, איברים פנימיים ושאר דברים שיכולים לפעול עמדו לדין. דברים לא אנושיים מופיעים גם במסורות לא מערביות, כך למשל הכרה באילי הינרו כישויות משפטיות. בהשפעת המדע המודרני הצטמצמו השחקנים במשפט המערבי באופן דרסטי, ומלבד אנשים הכול הפך לאמונה תפלה. לדברי טויבנר, אפילו ישויות משפטיות מלאכותיות נתפסות כייצוג של קשר מורכב בין אנשים.⁵

3 JOHN BERGER, *WAYS OF SEEING* (1972)

4 Bill Brown, *Thing Theory*, 28 *CRITICAL INQUIRY* 1 (2001)

5 Gunther Teubner, *Rights of Non-Humans? Electronic Agents and Animals as New*

Actors in Politics and Law, 33 *J.L. & Soc'y* 497 (2006)

החיות שהתקיימו באירופה מימי הביניים ועד המודרניות המוקדמת על בסיס מפגש בין שתי

מסורות שונות: תפיסה פופולרית אנתרופומורפית, ותפיסה אינטלקטואלית של המשפט כחל

על היקום כולו, שלא הניחה זהות או שוויון בין אנשים וחיות. Esther Cohen, *Law, Folklore*

and *Animal Lore*, 110 *PAST & PRESENT* 6 (1986). לדין במסורת ההינרו ובמפגש שלה עם

הסיפורים המשפטיים על העולם הם הומניסטיים לעילא. המשפט המודרני מתפתח דרך חיפוש מתמיד אחר פתרונות אנושיים תוך שהוא מבטא אמונה מעוררת השתאות באחריותם של אנשים. ממשבר האקלים ועד תאונות רכבת, ממפולת כלכלית ועד צעצוע שעלה באש, מהגירה שמשנה את פניהן של מדינות ועד אוכדן דרך בכרך סואן, מהטרדה מינית ברשת חברתית ועד יצירת אומנות על ידי אינטליגנציה מלאכותית, הנטייה המשפטית היא לבחון את האתגרים של החיים עם דברים לא אנושיים מתוך תקווה עמוקה שאנחנו מנהלות את ההתרחשות, שכדאי שננהל נכון, נתקן טעויות, נמנע אסונות, ניקח אחריות. בכל אחת מהדוגמאות הללו ובאינספור אחרות אפשר להצביע על דברים לא אנושיים שהשתתפו עם אנשים בעיצוב האירועים, היו פעילים, לא פעם בדרכים לא צפויות, התחברו לעוד דברים, גילו אינרציה משלהם, ובאופן כללי קשה להבין מה קרה בלי לתת דין וחשבון על נוכחותם. למרות זאת, הדמיון המשפטי נוטה להניח שאנשים הם הסוכנים הפועלים בעולם, ואילו כל יתר הדברים דוממים.

למה לכפור בנטיות האלו? משתי סיבות לפחות. ראשית, יפות ככל שתהיינה, הדומיננטיות שלהן מייצרת עיוורון מושגי לתפקידם של דברים לא אנושיים במגוון תחומי קיום. העיוורון עלול לפגוע באנשים וגם בדברים אחרים, שכן בהעדר דין וחשבון מספק על המציאות, קשה יותר להגשים את רווחתם, מטרותיהם ולעיתים קיומם. במישור העיוני, העיוורון עלול להפוך את הניתוח המשפטי לחלקי מדי משום שהוא אינו מתאר התרחשות וסיבתיות באופן מספק. זה מיותר, הרי המשפט מורגל בהתמודדות עם הלא אנושי ויכול להפנים את המפנה החומרי בקלות יחסית. שנית, המפנה החומרי מציע מערכת מושגית ומתודולוגית מעניינת; בפשטות, זו יכולה להיות הרפתקה.

המפנה החומרי הוא לא תאוריה אחת אלא כותרת לשורת מגמות במדעי החברה והרוח שהתרכבו במהירות.⁶ מסוכן להציע תיאור קוהרנטי, אבל אפשר לזהות רעיונות בולטים. אני מציינת כמה מהם בצורה מופשטת בפתיחה מתוך כוונה שיהפכו שימושיים בהמשך הקריאה – קוראות וקוראים מוזמנים לחזור לכאן שוב. כפי שמתרחש במאמצים לשינוי מחשבתי השפה נשמעת מעט זרה, אבל חלק גדול מהרעיונות פשוט ואף אינטואיטיבי: מושג הסוכנות כיכולת

משפט מערבי ראו למשל Richard H. Davis, *Temples, Deities, and the Law, in HINDUISM AND LAW: AN INTRODUCTION* (Timothy Lubin, Donald R. Davis & Jayanth K. Krishna, eds., Cambridge University Press 2010). לביקורת נוספת על הסיבוב המשפטי לזהות אובייקטים בעלי כוח ראו למשל Oscar Guardiola-Rivera, *Return of the Fetish: A Plea for a New Materialism*, 18 L. & CRITIQUE 275 (2007).

6 אני מזכירה את חלקן כדי לתת לקורא/ת רושם כללי: המטריאליזם החדש; המפנה האונטולוגי; תאוריית Actor-network, שתורגמה לשחקן-רשת אבל הייתה צריכה להיות מתורגמת לרשת שחקנים, ומכונה לעיתים גם סוציולוגיה של קשרים (associations); מטריאליזם חיוני (vital materialism); תאוריית דברים (thing theory); אונטולוגיה מוטת אובייקט (OOO); ריאליזם ספקולטיבי; ריאליזם של סוכנות; תאוריית הקבץ (assemblage), לא פעם גם בעברית: אסמבלז'; תאוריית אפקט (affect); לימודי מדע וטכנולוגיה, או לפעמים מדע, טכנולוגיה וחברה (בשני המקרים – STS). לדיון בהוגים בולטים שהשפיעו על המפנה החומרי ראו למשל LUIGI PELLIZZONI, *ONTOLOGICAL POLITICS IN A DISPOSABLE WORLD: THE NEW MASTERY OF NATURE* (2019).

השפעה (לאו דווקא כוונה) המתייחסת גם לדברים לא אנושיים, ולצידו רעיון החיוניות (vitality) שמצביע על פעלתנותם של סוכנים לא אנושיים וחשיבותם. לא פעם מופיע גם רעיון הסוכנות המבוזרת שמתאר משתתפים מרובים ומגוונים אונטולוגית שחולקים ביניהם סוכנות, בלי שיש לה מוקד כוונה יחידה או בישות אחת; מושג הרשת המתייחס לקשרים בין אנשים ודברים אחרים, כולם משתתפים, שחקנים או "פעלנים" (actants) ולדינמיות של סוכנות בתוכם. לצידו נמצאים הרעיונות הקרובים של הקבץ (אסמבלז'), דיספוזיטיף, יותר-מאנושי, ומושגי היברידיות וסיבוכיות (entanglement) – כולם מטשטשים הבחנות בין אנשים ודברים אחרים ומציעים לנו לבחון את קיומם ופעולתם המשותפים, את התלות ההדרית ואת אי-היציבות של קווי המתאר המבחינים ביניהם; מושג הביצועיות שעניינו התלות של אובייקטים, עובדות ורעיונות בפרקטיקות ותהליכים קונקרטיים; מושג החומריות שעל פיו דברים נמצאים בהתהוות מתמדת (ומכאן חשיבות הביצוע שלהם); ומעל כל אלו, דחיית הבחנות דואליסטיות בין אובייקט וסובייקט, גוף ונפש, רוח וחומר, טבע ותרבות, אנושי ולא אנושי ועוד. מכאן גם הקשר לפוסט-הומניזם. אחזור לרעיונות הללו בהמשך.

איך ישתנה הניתוח המשפטי אם סוכנות לא אנושית תובא בחשבון והדואליזם יידחה? בצד החששות, אנו עלולות לנטרל את היכולת לשרטט סיבתיות וליחס אחריות משפטית לאנשים; להעמיד על מישור נורמטיבי אחד סוכנים אנושיים ולא אנושיים וכך להתייחס לאנשים באופן מכשירני או משפיל; להכחיש את עוצמתם של יחסי כוח אנושיים; ולתמוך במגמות מסוכנות, למשל, בעירוב לא מבוקר של טכנולוגיות ואנשים, כולם חששות שנדונים בספרות וטעונים בחינה נמשכת.⁷ באופן עמוק יותר, כל מחשבה המבוססת על דואליזם, למשל תאוריית זכויות ליברלית המבוססת על ייחודו של האנושי, ומושגי יסוד הומניסטיים של שלטון החוק, עלולה להתערער. זה לא נוח, אבל לעיתים אין ברירה, או לפחות נדרש עיון. שינויים פרדיגמטיים נטועים בהתרחשויות היסטוריות וניתנים להבנה על רקע אתגרים היסטוריים, ומכאן גם התועלת בהם. כפי שארחיב בסיכום, משבר האקלים, ההאצה הטכנולוגית, תופעות גלובליות של טרור, התפשטות מהירה של מגפות ועוד, והצורך המשפטי להתמודד עם החיים בסביבה כזו כשפרדיגמות קודמות אינן מספקות די כלים, מצדיקים עיון ברעיונות של המפנה החומרי. יש אפילו יתרון באיחור הניכר שבו מופיע כרך בנושא בספרות המשפטית בישראל: אנחנו לא חייבות לאמץ הכול. השאיפה של הדיון כאן, ושל הכרך בכלל, היא לא שתלטנית. המטרה היא לא לדחות את מה שידענו, אלא לשאול מה אפשר לדעת עוד ואחרת. הדברים הבאים מיועדים להסביר רעיונות מרכזיים מתוך המפנה החומרי במטרה לקשור אותם לפיתוח המחשבה המשפטית, תוך שימוש בדוגמאות ספורות מהמחקר הקיים. הדיון מחולק לכמה כיווני מחקר. ראשית, ואולי המובן ביותר, הקטגוריה של שחקן משפטי משתנה הן ביחס ללא אנושי והן ביחס לאנשים. נשאי זכויות וחובות לא אנושיים מתווספים, למשל צמחים או מכונות, בעוד שתפקידם של אנשים במשפט משתנה כך שהם מצטיירים דרך רשת או הקבץ משתתפים שאינם רק אנושיים, ואף כתוצרים של סוכנויות לא אנושיות. שנית, הכוח המשפטי מושג כתוצר של סוכנות לא אנושית. שלישית, המשפט כשדה או מוסדות הופך לחלק מהקבץ, כך שתפקידו בארגון המציאות נבחן לצד סוכנים נוספים.

7 דיון בסכנות ניתן למצוא כמעט בכל טקסט שמציע תאוריה חומרית. ראו למשל את דיונה של בנט "כוחם של דברים", לעיל ה"ש 2.

בשלב זה אפשר לצרף נקודת מבט רביעית המתמקדת באובייקטים ובאובייקטיביות כתהליכי התהוות שבהם המשפט משתתף, להבדיל מדברים יציבים וברורים. לבסוף, גם המשפט, על כיווני המחקר השונים שלו, הוא אובייקט שנוצר בתהליכים כאלו. כיווני המחקר חולקים מכנים משותפים מבחינה רעיונית, וגם הדוגמאות שבחרתי אינן שייכות רק לאחד מהם. החלוקה אינה הוגנת אלא רק שימושית, משום שהכיוונים הראשונים הם ביטוי חלקי של האחרונים. היא נועדה לעבור בהדרגה מהקל לקשה יותר לעיכול, ולהרחיב את היריעה. השתדלתי לכלול בדוגמאות תחומים מגוונים וכך להציע מסגרת לקריאה במאמרי הכרך הנוכחי ולמחקר עתידי.⁸

סוכנותם של דברים: למה הכוונה?

טרם אפנה לדין במשפט בחלקים הבאים, חלק זה מציג רעיונות בסיסיים במפנה החומרי, בפרט את הסוכנות הלא אנושית, את הרעיון שכל סוכנות היא מבוררת, ואת הערעור על הדואליזם.

מושג הפְּטִישִׁי (fetish) עוזר לנו להבין את עומק הרתיעה המודרנית מייחוס סוכנות לדברים לא אנושיים, משום שטמון בו ממד ביקורתי: קיבעון לא סביר על אובייקט. הממד הביקורתי משותף לתאוריות פְּטִישִׁישׁ שונות, כך הגרסה הפרוידיאנית, שרואה בפְּטִישׁ ארוטיזציה של אובייקטים המגוננת על אדם מפני מציאות פסיכולוגית שהוא מתקשה להכיל, והגרסה המרקסיסטית, שרואה בפְּטִישׁ אפקט של הקפיטליזם שמייצר את אשליית הערך העצמאי של הסחורה. על פי ההיסטוריון של הפְּטִישׁ וויליאם פיץ, תאוריות שונות תפסו את הפְּטִישׁ כסגידה לאובייקטים חומריים המאנישה אותם ומייחסת להם כוונה וכוח, וראו בכך אי הבנה של חוקי הסיבתיות הטבעיים. זוהי התפיסה הדומיננטית במחשבה המודרנית הכלכלית, הקולוניאליסטית והפוליטית. גם ההיגיון המשפטי המודרני מתייחס לאובייקטים כמתאימים לפעולה אינסטרומנטלית, ולכן הפְּטִישׁ הפך לבעיה ונחשב לאשליה ולדעה קדומה לא רציונלית.⁹

8 לסקירות מועילות של מחקר משפטי במסגרת המפנה החומרי ראו Hyo Yoon Kang & Sara Kendall, *Legal Materiality*, in *THE OXFORD HANDBOOK OF LAW AND HUMANITIES* 19 (Simon Stern, Maksymilian Del Mar & Bernadette Meyler eds., 2019); Tom Johnson, *Legal History and the Material Turn*, in *THE OXFORD HANDBOOK OF LEGAL HISTORY* 497 (Markus D. Dubber & Christopher Tomlins, eds., 2018); Alex Faulkner, Bettina Lange & Christopher Lawless, *Material Worlds: Intersections of Law, Science, Technology, and Society*, 39 J.L. & Soc'y 1 (2012); Iru Braverman, *Lively Legalities*, in *ANIMALS, BIOPOLITICS, LAW: LIVELY LEGALITIES* (Iru Braverman ed., 2016) ניתוח פוסט-הומניסטי של משפט ובעלי חיים, אבל מציעה קטגוריות מושגיות כלליות יותר).
9 William Pietz, *The Problem of the Fetish, II: The Origin of the Fetish*, 13 RES: ANTHROPOLOGY & AESTHETICS 23 (1987).

לפי פיטר לוגן, תאוריות הפְּטִישׁ המודרניות נבעו מתיאורים אתנוגרפיים שפותחו במאה ה-19 של פְּטִישִׁיזם דתי. בתיאור האתנוגרפי המקורי, חברות פרימיטיביות היו אלו שהתקשו לחשוב באופן מופשט, ובמקום זאת השליכו את פחדיהן ותקוותיהן על אובייקטים ואירועים מהעולם

אם תאוריות הפְּטִישִׁי הן ביטוי פרדיגמטי לדחיית כוחם של דברים במודרניות המערבית, המפנה החומרי הוא ניסיון להתרחק מהתאוריות הללו. האנתרופולוג ארג'ון אפדוראי טען בספר שערך על חייהם החברתיים של דברים שגם אם נקבל שדברים הם דוממים ואילו אנשים הם שנותנים להם משמעות וערך, עובדה זו אינה מסייעת לנו להבין את היסטוריית החליפין והתנועה של דברים. הוא הציע פְּטִישִׁיזם מתודולוגי העוקב אחר הדברים עצמם, כתיקון לנטייה לנתח אותם במונחים סוציולוגיים. מנקודת מבט זו, משמעויותיהם של דברים מוטמעות בצורות שלהם, בשימושים, בנתיבים, ורק אלו יכולים לסייע לנו לפרש עסקאות וחישובים אנושיים, ולזהות את הפוליטיקה שמעצבת את הקשר בין ערך לבין חליפין, ומשפיעה על ביקושים לסחורות. במישור המתודולוגי הדברים־בתנועה הם ששופכים אור על ההקשר האנושי והחברתי, לכן יש להתחקות אחריהם.¹⁰ אבל ניתן ללכת רחוק יותר ולאמץ פְּטִישִׁיזם תאורטי. שורה של הגות והוגים כפרה במחשבה שרק לאנשים יש סוכנות ואילו יתר הדברים נתונים לרצון האנושי או מהווים מוקד להשלכה של משמעות אנושית.¹¹ המפנה החומרי ממליץ לנו לקבל, לזהות ולחקור את סוכנותם של דברים לא אנושיים, ולראות את החיזיונות שלהם. מושג החיזיונות שימושי כאן משום שהוא מצביע על פעלתנותם של דברים בלי לייחס להם רצון או קוגניציה. "חיוני" משמעו גם חשוב, בדומה לכפילות במונח vital. הסוציולוג והוגה הדעות ברוננו לאטור פיתח את רעיון הסוכנות הלא אנושית מתוך שאלה פשוטה: איך קרה שהסוציולוגיה נשארה בלי דברים? מדוע הם מורגשים בכל מקום אבל אסור לתאר אותם כחלק מקשרים חברתיים? כאילו הוטל כישוף שגרם לחפצים לישון, אך משהוסר הם החלו להתמתח, לרעוד ולמלמל, להתרוצץ בכל פינה ולנער את בני האדם. במשפט הדברים מתרוצצים בכל פינה זה מכבר, אבל על פי רוב גם הוא מעוניין לכשף אותם כדי שיעצרו ויכפיפו עצמם לרצון האנושי. אם כן, לאטור החל להתחקות אחרי דברים, ופיתח את תאוריית שחקן־רשת. מושג השחקן (או פעלן, משתתף, סוכן) בתאוריה מתייחס לכל דבר בעל סוכנות, כזה שמשפיע או משנה עבור מצב דברים כלשהו. השאלה שיש לברר היא האם הדבר הזה משפיע על תוואי הפעולה או הקיום של משתתפת אחרת, והאם ניתן לזהות את ההשפעה. למשל, אם דפדוף בערוצי הטלוויזיה עם ובלי שלט־רחוק אינו זהה, אז השלט־רחוק הוא סוכן. סוכנים אינם חייבים להיות הגורם הסיבתי העיקרי לאירוע או להתנהגות כלשהם. לא צריך לטעון שהשלט־רחוק הוא שגורם לי לשקוע בכורסה לשעות ארוכות. עם זאת, בסוכנים כמו שלט־רחוק יש מזמינויות (affordances) המזמנות אפשרויות ורפוסים של פעולה וחוויה, חיוביים ושליליים. הוא יכול לתת תוקף, להתיר, לאפשר, להאיץ, ליצור הזדמנויות, להגביל, להכביד, לעצב. הסוכנות הלא אנושית של חפצים, אבל גם של דברים

החומרי, שנתפסו כבעלי תכונות על־טבעיות. בתחילת המאה ה־20 הפכו השימושים החדשים את הפְּטִישִׁי לסימפטום של התרבות המודרנית, אולם ההשתמעויות שלו כחולשה או נחיתות השתמרו, וכך גם שיוכו לאחרות תרבותית – ילידים, נשים, מעמדות נמוכים ועוד. PETER MELVILLE LOGAN, VICTORIAN FETISHISM: INTELLECTUALS AND PRIMITIVES (2009)

Arjun Appadurai, *Introduction: Commodities and the Politics of Value*, in *THE SOCIAL LIFE OF THINGS: COMMODITIES IN CULTURAL PERSPECTIVE* (Arjun Appadurai, ed., 1986) 10

.Jennifer L. Roberts, *Things: Material Turn, Transnational Turn*, 31 *AM. ART* (2017) 11

מופשטים כמו נוסחאות או נהלים, כרוכה בשינוי הדגש הרעיוני: סוכנות במובן של המפנה החומרי מתמקדת באפקטים ובתוצאות – לא בכוונות, בחירה ורצון.¹² הרגישות המתבקשת כאן היא לעובדה הפשוטה שלדברים יש אפקטים, שהם מתנגדים לא פעם לרצון האנושי, הם יצרניים, משתנים ומתארגנים מעבר לכל תוכנית אנושית, בלתי צפויים, מסכסכים, וגם יוצרים נתיבי פעולה. יש להם נטיות ומגמות משלהם. הניתוח מתמקד באפקט דינמי שחשיבותו באופן שבו פעל ברגע מסוים. המפנה התרבותי הזמין אותנו לראות דברים ממשיים כסמלים או משמעות, אולם המפנה החומרי מדגיש שהם אינם נתונים באופן חד-כיווני לגחמותיו של הדמיון האנושי. התאורטיקנית הפוליטית ג'יין בנט מכנה את הסוכנות הלא אנושית "כוח הדבר", בין היתר בספרה *Vibrant Matter* שמתוכו תרגמנו שני פרקים לכרך הנוכחי. כוח הדבר משמעו מאפיינים של דברים לא אנושיים שאינם תלויים בסובייקט האנושי ובפרשנות שלו. בנט בוחנת את פעלתנותם של דברים, כשהם מתמידים במגמה מסוימת (למשל, אשפה שמצטברת בפינת רחוב) ופועלים (האשפה חוסמת מעבר, מפיצה ריח שמעסיק את מחשבותיי, מפריעה לי לעבוד, מושכת בעלי חיים, מקבלת צורה אסתטית וכו'), לצד התנגדות וסרבנות לרצון האנושי (קשה לפנות את האשפה, למנוע את הריח וכו').¹³

אם לא די בכך שלדברים יש סוכנות, המחשבה החומרית מלמדת ששום דבר אינו פועל אף פעם לבד. כל סוכנות היא מבוזרת, כלומר מחולקת על פני טווח רחב של סוגים אונטולוגיים – אנושיים ולא אנושיים, ממשיים ורעיוניים – ומתקיימת במסגרת רשתות הקשרים ביניהם. ההיסטוריון של המשפט ג'יימס וילארד הרסט נתן לכך ביטוי פשוט במאמר על כלי הרכב במשפט: "הרכב היה מהיר, בעל עוצמה וכבוד. הוא הגיב במהירות לרצון הנהג או דחפיו. הוא העצים את תכונותיו והפך רגע פשוט של חוסר תשומת לב, התלבטות או העזה להשלכות מוחשיות ככרות משקל".¹⁴ בניסוח הזה הסוכנות של נהג מחולקת בין אדם ומכונה ותלויה בשילוב ביניהם. באופן רחב יותר, כל סוכן הוא הקבץ. גם הסוכן האנושי אינו סובייקט יציב בעל פנימיות אלא תלוי במגוון ישויות, למשל מסמכים רשמיים שמגדירים אותו, קלישאות שמאפשרות לו לפתח טעמים ביחס לתוכני תרבות כמו ספרות וקולנוע, חנויות שמעצבות זהות צרכנית, כלי מדידה שמעצבים חישוביות ובחירה, וכן הלאה. המרכיבים הללו אינם מגבלה על הסובייקטיביות ועל סוכנות אלא אבני הבניין שלה, ובמובן זה הסוכנות של הסובייקט האנושי – ושל כל סוכן – היא מבוזרת.¹⁵ הסוכנות המבוזרת הוסברה בתאוריית האומנות רבת ההשפעה של האנתרופולוג אלפרד ג'ל. הוא טען שמקורה של סוכנות ברצון אנושי (להבדיל מרצף אירועים שניתן להסביר

BRUNO LATOUR, REASSEMBLING THE SOCIAL: AN INTRODUCTION TO ACTOR-NETWORK-THEORY 12 (2005).

13 ג'יין בנט "פרק 7: אקולוגיות פוליטיות" משפט חברה ותרבות ז: משפט והמפנה החומרי 65 (ליאורה בילסקי וענת רוזנברג עורכות 2024).

14 בנט "כוחם של דברים", לעיל ה"ש 2; James Willard Hurst, *Chapter Eight – Technology*; and the Law: *The Automobile*, Wis. L. Rev. 463, 497 (2022) על רצונות של דברים לא אנושיים ראו למשל (PELLIZZONI; KEVIN KELLY, WHAT TECHNOLOGY WANTS (2011), לעיל ה"ש 6.

15 LATOUR, REASSEMBLING THE SOCIAL, לעיל ה"ש 12.

בחוקים פיזיקליים בלבד), אך היא מתקיימת רק באמצעות העולם הממשי של ארטיפיקטים. ארטיפיקטים רבים טומנים בחובם כוח אמיתי לפעול, לכן יש לראות בהם סוכנים חברתיים המשתתפים באופן פעיל ביחסים החברתיים עם אנשים. אומנות היא כזו, לכן יש לנתח אותה כפעולה ולא, כפי שנהוג לחשוב, כעולם של סמלים, משמעות או תקשורת שאנשים מפרשים. למעשה, אנו מופעלים על ידי אומנות. היא מעוררת הסקת מסקנות, תגובות או פרשנויות, ויש לה אפקטים. כולם נובעים מהקשרים שבתוכם היא מתקיימת, שכוללים מערכות של ציפיות והבנות, אנשים ודברים. אחת התובנות המעניינות של ג'ל עסקה בהרס של יצירות – איקונוקלסטיקה. לדבריו מדובר בעשיית אומנות במהופך: האיקונוקלסטיקה מזהה אל נכון את כוחה של האומנות, ולכן מעוררת תגובות קשות.¹⁶ פעולות מחאה מנסות לא פעם לתעל את אותו הכוח על ידי פגיעה ביצירות אומנות, כך גם מחאת האקלים בעת הזו.¹⁷ הסוציולוג והתאורטיקן הפוליטי לואיג'י פליצוני מצביע על תמורה רעיונית שטמונה בתאוריית הסוכנות המבוזרת: תכונות החומר שבעבר נחשבו למכשול שיש להתגבר עליו, ביניהן אי-צפיות, קונטינגנטיות, מורכבות, תהיקבעות, יצירתיות, נטייה להפתיע, סרבנות ויכולת ארגון עצמי, הפכו במפנה החומרי למשאב שמאפשר פעולה. הכתיבה על סוכנות לא אנושית יצאה חוצץ נגד המסורת המציעה הסברים חברתיים לאירועים ותהליכים, המוכרת במחקר המשפטי ולמעשה מהווה את המסגרת המשפיעה ביותר במחקר האנגלו-אמריקאי וגם הישראלי כבר כמה עשורים. לטענת לאטור, דברים חברתיים מופשטים כמו "יחסי כוח" אינם הגורם המסביר אלא מה שטעון הסבר. נקודת המוצא היא שכל קטגוריה חברתית ("יחסי כוח", או, נניח, "מעמד הביניים") מצריכה עבודה מרובה כדי להקימה וכדי לקיימה: הוגי דעות, מורים, ספרים, נירות, תעודות, חישובים ועוד. לא מדובר בתחזוקה או בביטוי של משהו שקיים ממילא, אלא במה שיוצר אותו. עלינו להסביר איך דבר חברתי כמו כוח או מעמד מתקיים, אחרת לא ניתן להתנגד לו. התרחקות ממושגים חברתיים כהסבר מובילה לניתוחים של תהליכים מגוונים מבחינת זהות המשתתפים שלהם – אנשים ושלל דברים אחרים – ברמת הפשטה נמוכה. הגישה היא במהותה היסטורית, חוקרים רבים מתארים אותה כאמפירית, שכן מדובר בהתחקות אחר רשת של משתתפים ושינויים בה, כפי שנראה למשל בהמשך בדוגמאות מההיסטוריה של רשת החשמל, המאפיה האיטלקית, או הקניין במצריים.

סוכנות לא אנושית מערערת על המחשבה הדואליסטית המפרידה בין סובייקט לאובייקט. כך, חוקרי העיצוב ביאטריז קולומינה ומארק ויגלי טוענים שהאנושי הוא קטגוריה לא יציבה. האובייקטים, הרשתות והמערכות בעולם לא נוצרים על ידי סובייקט יודע ששולט בהם, אלא על ידי סובייקט שידיעתו ופעולתו מתאפשרות רק באמצעותם, ושהוא מוטמע בהם. למעשה, הארטיפיקטים שמרחיבים את המחשבה וההשגה הם שהופכים את האדם לאדם.

16 ALFRED GELL, ART AND AGENCY: AN ANTHROPOLOGICAL THEORY (1998)

17 מעניין לראות את המחלוקת האם פעולות המחאה הן איקונוקלסטיקה, או פעולה פחות רדיקלית ומערערת, למשל Chiraag Shah, *Pretending to Destroy Art to Save the World: The limits of the latest climate activism*, HEDGEHOG REVIEW, (Nov. 9, 2022); Tim Brinkhof, *Attacking a priceless work of art doesn't make you an iconoclast*, BIG THINK (Dec. 2, 2022).

המין האנושי אינו אורגניזם ביולוגי מוגדר המשתף פעולה במסגרות חברתיות כדי לשנות את העולם סביבו. להפך, הוא יוצא דופן בכך שהוא מתפתח אורגנית באמצעים טכנולוגיים. יחסי הכינון והסוכנות הם דו־כיווניים, ולכן קווי המתאר של האנושי אינם קבועים. מושג התועלת, המרכזי בתחום העיצוב אבל גם בזרמים בולטים במשפט כמו הניתוח הכלכלי, נהפך על פיו כשקולומינה וויגלי מסבירים שתועלת אינה צורך ידוע. העמימות לגביה היא שמולידה צורות חדשות של תועלת. כך, כלים שאנשים יוצרים לא נועדו למלא משימה תועלתנית, אלא נוצרים מתוך אתגרים למושגי התועלת הקיימים, ומולידים תשובות חדשות לשאלה מה מועיל. המין האנושי בוחן כל העת את השימושים האפשריים של כליו וגם דרכים חדשות לעשות את אותם דברים, עד כדי יצירת תקלות, כך שהוא הזן היחיד שיש לו כלים שאינם עובדים. באופן פרדוקסלי, זה מקור האינטליגנציה שלו. האנושי אם כן מוגדר על ידי יכולתו הפלסטית לשנות את יכולותיו, ומכאן השפעתו העצומה.¹⁸

הערעור על הדואליזם מסתייג מהבחנות בין דברים לא ממשיים כמו שפה, תודעה, סובייקטיביות, דמיון, רגשות, ערכים ומשמעות, לבין ממשות, גוף וחומריות. הוא מסתייג גם מהתפיסה הערכית שיוצרת היררכיה בין המחשבה המופשטת לבין הרחפים הביולוגיים והאינרציה הפיזיקלית, ובין האנושי והלא אנושי, כך שהראשונים נחשבים נעלים יותר. אחד הטקסטים המייצגים את הערעור הוא **מניפסט הסייבורג** של הוגת הדעות הפמיניסטית וחוקרת המדע והטכנולוגיה דונה הראווי, שפורסם ב־1985.¹⁹ הראווי הייתה מוטרדת מקווי ההפרדה הרבים שנוצרו בתוך הפמיניזם עקב פוליטיקת הזהויות שהבחינה בין נשים על בסיס גזע, מעמד ועוד. הסייבורג היה רעיון שאתגר הפרדות נוקשות והציג זהות דינמית שאינה מתיישבת עם דיכוטומיות בין טבע ותרבות, חומר ורוח, אנושי ולא אנושי ועוד, ואינה מתאימה לפוליטיקת זהויות שמניחה יציבות. הראווי הגדירה סייבורג כחיבור של מכונה ואורגניזם, יציר המציאות החברתית והמדע הבדיוני גם יחד. כייצור כלאיים, הסייבורג משנה את אופן האפשרויות הביקורתי משום שהוא מתרחק מרעיונות מהותניים שלטענת הראווי חיבלו בשאיפה הביקורתית של הפמיניזם. הוא מתיישב עם עולם שבו מין, מגדר ופוריות הם עצמם היברידים של גופים אורגניים וחומרים מלאכותיים.

חשוב לשים לב שבניגוד לרושם שמתקבל לעיתים כאילו המפנה החומרי מבטא העדפה לממשות על פני דברים טקסטואליים ומופשטים, לטבע על פני התרבות, ובהקשר הפמיניסטי – לגוף על פני הנפש, הראווי ביקשה לבטל את עצם ההבחנה. המפנה החומרי כמוכח זה אינו מציע דטרמיניזם שבו טכנולוגיה, סחורות או אובייקטים אחרים קובעים את המציאות. הרעיון אינו להחליף דטרמיניזם חברתי או אנושי בדטרמיניזם חומרי, משום שצורת מחשבה כזו נותרת דואליסטית. היא אף טומנת בחובה סכנה: קבוצות ששויכו באופן מסורתי לחומר ולא

18 BEATRIZ COLOMINA & MARK WIGLEY, ARE WE HUMAN? NOTES ON AN ARCHAEOLOGY OF DESIGN (2016). בריאן מסומי טוען שהמצאה אמיתית היא אובייקט שקודם לתועלת שלו. רק כאשר נוצרת תועלת, היא הופכת לצורך. מכאן, ההיסטוריה של טכנולוגיה איננה צורך-תועלת-המצאה, אלא להפך. BRIAN MASSUMI, PARABLES FOR THE VIRTUAL: MOVEMENT, AFFECT, SENSATION 96 (2002).

19 Donna J Haraway, *A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s*, 15 SOCIALIST REV. 65 (1985).

לרוח, כמו נשים וילידים, הוגדרו היסטורית כנחותות. העדפה לחומר על פני הרוח עלולה להחזיר גם את הנחיתות.

הן הסייבורג והן הרשת – שאותה הציגה הראווי כחלופה לגישות דואליסטיות – כוללים בתוכם מורכבות. טכנולוגיה מחוברת לא פעם לדיכוי מגדרי, למשל שליטה בנשים באמצעות טכנולוגיות רבייה או מעקב, בעוד שהרשת היא אסטרטגיה תאגידית רב-לאומית ולא רק פרקטיקה פמיניסטית. המורכבות היא חלק מהטיעון. לטענתה, העובדה שדבר הוא תוצר של תופעות או כוחות שהיא מבקרת אין משמעה שאין הוא יכול להיות צורה של שחרור או חתרנות ולחמוק משליטה. היא הציעה משחק עם טכנולוגיה במקום חרדה. היא התנגדה גם להגדרה של קבוצות מוחלשות כתמימות. הסייבורג לעולם אינו תמים. מכל מקום, ובמנותק מהשאלה הפוליטית, כיוון המחשבה מאפיין את המציאות כהיברידית.

החלקים הבאים מדגימים אפשרויות להבנה, ביקורת ופיתוח המחשבה המשפטית בהתייחס לרעיונות הללו. הם בוחנים את השחקנים המשפטיים, הכוח המשפטי, דרכי הפעולה של המשפט, ואופן התהוותו.

שחקנים משפטיים: דברים ואנשים

חלק זה מציג מחקרים שמשנים את תפיסת השחקן המשפטי, כאשר הם מוסיפים את הלא אנושי מצד אחד, ומצד שני בוחנים אנשים כחלק מרשת או הקבץ משתתפים שאינם רק אנושיים. אוכיר דוגמאות מהתחומים של משפט וסביבה ומשפט וטכנולוגיה, שבהם המחשבה החומרית בולטת.

מחקר של סוכנות לא אנושית מוביל להרחבת המנעד של שחקנים משפטיים. דוגמה בולטת היא הדיון במשפט וסביבה. ב-1972 פרסם כריסטופר סטון מאמר שהפך לקלאסיקה, ובו קרא להכיר באובייקטים טבעיים כמו עצים ונהרות כנשאי זכויות. הוא סבר שהמשפט בנוי לכך, משום שהקונבנציונליות (מלאכותיות) של זכויות משמעה שהן ניתנות לשינוי, כך שניתן להעניק זכויות גם לישויות שלא נחשבו קודם לכן לסובייקטים משפטיים. למעשה המשפט מורגל בשינויים כאלו, כפי שמעידה ההיסטוריה של נשים, שחורים, ילדים, תאגידים ועוד. סטון טען שאובייקטים טבעיים יכולים לתקשר את צורכיהם ואת האינטרסים שלהם באופן שיאפשר לייצגם, להגן עליהם מפגיעה, לפצותם ולדאוג לרווחתם, והציע מודל של אפטרופסות לשם כך. שפת הזכויות, להבדיל מקביעת כללי הגנה על הטבע בלבד, לטענתו חיונית כדי לעצב את הדמיון המשפטי בדרכים חדשות שאינן ממוקדות-אדם. כפי שבנט מסבירה, דברים שסווגו כאובייקטים, ובכלל זה הטבע, הפכו לקורבן של האנושות באופן שפגע גם באינטרסים אנושיים. מסיבה זו, חוקרות רבות פנו למחשבה פוסט-הומניסטית שהפסיקה להתמקד בפרט האנושי והחלה לפתח את מושג החיים כקטגוריה מארגנת. הטענה היא שהתודעה הדואליסטית, המנתקת בין חיים אנושיים לבין יתר הדברים על פני כדור הארץ, והענקת כל הזכויות רק לאנשים, נמצאות ביסוד משבר האקלים. סטון הדגיש שהפיקציה המשפטית היא לא סוכנותם של דברים לא אנושיים, אלא דווקא הפרט האנושי: הרעיון של פרט בעל תודעה נפרדת שיכולה לשלוט ביתר הדברים אינו משכנע.²⁰

20 בנט "כוחם של דברים", לעיל ה"ש 2; Christopher D. Stone, *Should Trees Have Standing?*; 45 S. CAL. L. REV. 450 (1972).
-Towards Legal Rights for Natural Objects,

ההיסטוריון התרבותי והוגה הדעות תומאס ברי ניסח עקרונות תורת-משפטיים חלופיים לחיים על פני כדור הארץ, שבבסיסם אונטולוגיה של תלות הדדית קהילתית בין כל מרכיבי, כולם נשאי זכויות. הוא כינה זאת "תורת המשפט של כדור הארץ" (Earth Jurisprudence). בין רעיונותיו של ברי הופיעו הבאים: לכל מרכיב בכדור הארץ זכות להתקיים, זכות למקום להתקיים בו, וזכות למלא את תפקידו בתהליכי ההתחדשות של קהילת כדור הארץ, שאיננה אנושית בלבד. את זכויות הרברים שאינם חיים הוא המשיג במונחים ספציפיים לתפקיד שלהם בתהליכי ההתחדשות. את זכויות הרברים החיים הוא המשיג במונחים ספציפיים להם: כמו זכויות אדם, כך זכויות ציפורים, זכויות נהרות ועוד. בכל אחת מהקטגוריות קיימים אינדיבידואלים ולא רק סוגים. את זכויות הקניין של בני האדם הוא ביקש להכפיף לצורכי התקיימות כדור הארץ, בעודו מכיר בצורך האנושי לא רק לשרוד אלא גם לספק סקרנות ולחווה פליאה, יופי ואינטימיות.²¹

לדיון האקולוגי השלכה על תאוריה דמוקרטית. על פי בנט, הכרה בסוכנויות לא אנושיות ובתלות ההדדית בין אנשים ודברים לא אנושיים אינה מחייבת שוויון מלא ביניהם במישור המשפטי או הרעיוני, אבל היא משנה את קווי התייחסות משום שהיא מזהה מגוון של סוכנויות בעלות יכולות שונות. כדבריה, אם התרבות האנושית קשורה בסוכנויות לא אנושיות, ואם סוכנות אנושית אפשרית רק בלוויית פמליה עצומה של גורמים לא אנושיים, אז יחידת הניתוח לתאוריה הדמוקרטית היא לא היחיד האנושי וגם לא קולקטיב אנושי, אלא "ציבור" הטרוגני מבחינה אונטולוגית, שמתגבש סביב בעיה. התוכנה מחייבת היוועצות תכופה בגורמים לא אנושיים והקשבה להתנגדויות שלהם. בעתיד, היא טוענת יחד עם לאטור, חוסר ההקשבה לדברים לא אנושיים ייראה מופרך כמו מניעת זכות ההצבעה מעבדים ומנשים.²² התחום הנוסף שבו סוכנות לא אנושית משנה במהירות את פני המחקר הוא משפט וטכנולוגיה. לדוגמה, בספר *Life and the Law in the Era of Data-Driven Agency* נעשה ניסיון רב-משתתפות לבחון את השלכות סוכנותן של טכנולוגיות שאוספות נתונים (דאטה) ופועלות לאורם. זו סביבה שמאתגרת כמעט כל ממד של חיים במשפט: תפיסות של פרטיות, אוטונומיה, כבוד האדם, הסכמה, שוויון, הליך הוגן, חזקת החפות, אמת, חירות, ביטחון, השתתפות דמוקרטית ועוד. היא מחייבת מחשבה על הסוכנות הטכנולוגית כמו גם האנושית. בין מאמרי הכרך ניתן למצוא הצעה לשנות את תפיסת ההסכמה האנושית במשפט כדי לשלב אותה עם מזמינויות טכנולוגיות; טענה שיש להפוך מכונות לאחראיות כך שניתן יהיה לתבוע מהן לפתוח את הקופסה השחורה של שימוש בנתונים; ובחינה פילוסופית של מערכות אינטליגנציה מלאכותית כישויות משפטיות.

חלק ניכר מהמחקר במשפט וטכנולוגיה מתמקד בעיצוב הטכנולוגיה ודרכי השימוש בה, ובמעורבות משפטית בשלבים שונים של הפעלתה והתפשטותה. למעשה, טכנולוגיה הופכת לאתר נורמטיבי חדש ודומיננטי, במקום מוסדות המדינה, ארגונים כלכליים ואזרחיים, והתחומים הקלאסיים של שפיטה וחקיקה. ניתן לראות בה את הסביבה הנורמטיבית העיקרית

21 THOMAS BERRY, EVENING THOUGHTS (2010). בדיון האקולוגי קיימים מתחים פנימיים, בין

היתר בין אלו המאדירים את מונח הטבע לאלו המתנגדים לו כחלק ממחשבה דואליסטית,

נושא שאחזור אליו בהמשך. ראו (2010) TIMOTHY MORTON, THE ECOLOGICAL THOUGHT.

22 בנט "אקולוגיות פוליטיות", לעיל ה"ש 13.

של החיים המחוברים (Onlife), מונח שטבע הפילוסוף של הטכנולוגיה לוצ'יאנו פלורידו של (Luciano Floridi).²³

על מנת להדגים את השינוי במושג השחקן המשפטי שהמפנה החומרי מקדם, ברצוני להתעכב לרגע על ספרו של הסוציולוג וחוקר המשפט רונן שמיר על פריסת רשת החשמל בפלשתינה (א"י), שמציע ניתוח רשתות הכוללות אנשים, טכנולוגיה ומשתתפים נוספים. שמיר שואל שאלה מתחום חקר החברה: מדוע לא היה חיבור שוויוני לחשמל ליהודים וערבים? ואולם, בעקבות התאוריה הלאטוריאנית, הוא דוחה הסברים חברתיים כנקודת מוצא, למשל הסברים שהצביעו על הקונפליקט היהודי-ערבי, או על מחויבותה של חברת החשמל של רוטנברג לציונות. במקומם הוא מציע הסברים שמתחקים אחר הרשת עצמה, שלטענתו יצרה את ההפרדה בין יהודים לערבים. התפרסות הרשת נשענה על מוטיבציות כלכליות בעיקרן של חברת החשמל, ועל תנאי פעולה שונים של הקהילות. היהודים פעלו באופן קולקטיבי ואילו הערבים באמצעות חיבורים פרטיים, בשל פערים בנגישות לאשראי, הון ויכולת איגום משאבים. התוצאה הייתה הבחנה לאומית ואתנית בין הקהילות היהודית והערבית, אבל כדי להבין אותה צריך לנתח את רשת החשמל כסוכנת המפעילה אנשים ודברים אחרים על ידי יצירת חיבורים והבחנות, וכך מניעה את ההיסטוריה. במסגרת זאת שמיר מפתח תוכנות ביחס לשחקנים משפטיים אנושיים כחלק מהקבץ.

במישור תודעת זכויות ובפרט הזכות לשוויון, שמיר מראה שזהות משפטית נוצרה על ידי רשת החשמל. על פי הניתוח שלו, מד החשמל יצר את צרכן החשמל כנשא של זכויות וחובות. באותה עת, מד החשמל היה גם הממשק בין הציבורי (תשתית חשמל אחידה שכל אחד יכול להתחבר אליה) לפרטי. עם יצירת הממשק, אי-שוויון נראה כפונקציה של צריכה פרטית, שבתורה תורגמה להבחנות חברתיות בין אנשים: נתוני צריכה פרטית הפכו למידע סטטיסטי שהבחין בין סוגי צרכנים על פי תבניות השימוש בחשמל. בעוד שהשלטון הבריטי הציג נתונים ברמת הכלכלה של פלשתינה, ארגונים ציוניים רצו לבסס את קיומה של כלכלה יהודית משגשגת ונעזרו בנתוני השימוש בחשמל לשם כך. הסתייגות הבריטים, אגב, הביאה לכך שלא נאסף מידע מקביל על קיומה של כלכלה ערבית.

במישור החוזי שמיר מציע רעיון רדיקלי שהופך את כיוון השליטה בין אנשים ודברים המקובל בדיני החוזים. הוא טוען שהתחברות לרשת החשמל אינה ניתנת לניתוח במונחי קנייה ומכירה של סחורה (חשמל). חשיבות החליפין אינה בביצוע עסקאות אלא בהפיכת הצרכן לחלק מהרשת. ניתוח חליפין מחמיץ את העובדה שהצד החוזי הופך למשתתף ברשת, ולמעשה לתשתית להתפשטותה. היא מנכסת אותה אליו, ובכך חשיבות עסקאות הרכישה.²⁴

LIFE AND THE LAW IN THE ERA OF DATA-DRIVEN AGENCY (Mireille Hildebrandt & Kieron 23
O'Hara, eds., 2020). הכרך נכתב בעקבות ספרה של הפילוסופית והמשפטנית הילברנדט שעסק
בטכנולוגיה חכמה כרגולציה המתאגרת את התאוריה הדמוקרטית. MIREILLE HILDEBRANDT,
SMART TECHNOLOGIES AND THE END(S) OF LAW: NOVEL ENTANGLEMENTS OF LAW AND
TECHNOLOGY (2016); THE ONLIFE MANIFESTO: BEING HUMAN IN A HYPERCONNECTED ERA
(Luciano Floridi, ed., 2015).

.RONEN SHAMIR, CURRENT FLOW: THE ELECTRIFICATION OF PALESTINE (2013) 24

הכוח המשפטי: תלותו בדברים לא אנושיים

חלק זה מציג מחקרים שמסבירים את הכוח המשפטי כתוצר של סוכנות לא אנושית. הדוגמאות מתייחסות למחקר משפטי מבוסס-חפצים, מחקרי משפט ומרחב, ומחקרי מדיה וחופש הביטוי.

בכתיבה על המשפט ניתן למצוא מגמה של מחקר ממוקד-חפצים החושף את תפקידם בכיסוס כוח משפטי. כך, בכרך שמבקש לאתגר את דגשיו הטקסטואליים של המשפט הבינלאומי, המחברים מציעים להסיט את המבט לעבר האובייקטים שלו ולראות כיצד כוחו והשפעתו תלויים בהם. לדוגמה, אחד המאמרים בוחן את כלי הטיס הלא מאויש המזוין כפונקציה מיתית המבססת פרדיגמה משפטית של לחימה בטרור באמצעות טכנולוגיה. אובייקטים נוספים הנדונים בכרך כוללים סימוני סטנדרטים בינלאומיים של סחר הוגן, מפות ושרטוטים, ראיות חפציות כמו עצמות שמלמדות על פשע המוני ועוד.²⁵

מחקר ממוקד-חפץ מוקדם ונהדר היה זה של הרסט שנכתב ב-1949 אך פורסם רק ב-2022 בעניין השפעותיה של המכונת על המשפט. הרסט ערך רשימה של מאות השפעות, ובחן את התמודדות המשפט עם טכנולוגיה תעשייתית שהפעילה עליו לחצים לפיתוח רגולציה, רישוי, מומחיות, מושגי אחריות נזיקית ופליילית, פיזור סיכונים, המשגת זכויות, הגדרת הפרטי והציבורי ועוד ועוד. השאלה המרכזית של הרסט הייתה שאלה קלאסית של משפט וחברה: הפער בין התפתחות טכנולוגית ותגובה משפטית. אף על פי שמדובר בפרדיגמה דואליסטית, הניתוח הטרים את המפנה החומרי, בין היתר בשימוש בשפה פעילה בנוגע לרכב שייחסה לו סוכנות. הרסט בחן כיצד התמודדו בתי המשפט עם המשגתו של רכב במונחי דבר מסוכן. בתחילת המאה ה-20 נדחתה ההשוואה לחיה פראית לטובת הרעיון שהפראיות נמצאה בבני האדם שהפעילו את המכונה, אבל מושגי האשם ובסיסם בסוכנות אנושית התבררו כפחות מועילים משום שלרכב הייתה – בהשאלה משפת המפנה החומרי – סוכנות משלו. הרסט טען שבתי המשפט לא צפו בשלב המוקדם כיצד טכנולוגיה ואנושיות מתערבות – אמירה שמזכירה את מושג ההיברידיות של המפנה החומרי. בהמשך הכירו בתי המשפט בכך כשהתרחקו מדוקטרינות מבוססות אשם. גם התפתחויות משפטיות אחרות, כמו ביטוח והסדרי פשרה, התרחקו מעיסוק באשם ובכך ניהלו סיכונים תעשייתיים תוך הכרה משתמעת בסוכנותה של המכונה. כפי שהוזכר, במובנים רבים סוכנויות לא אנושיות כבר נמצאות במשפט.²⁶

הגאוגרפיה המשפטית מצביעה על המרחב כבסיס הכוח המשפטי. כך למשל ספרו של אדם סמית 'The Political Landscape' כופר במחשבה שמרחבים – כפרים, ערים, אדמות, טריטוריות, מבנים, רחובות, ארכיטקטורה, אסתטיקה, ומראות – הם רק כמה להפעלת הכוח השלטוני. במקום זאת יש להבין את הסמכות הפוליטית כמרחבת, מתקיימת במרחב ובאמצעותו. בהתאם, גם התנגדות לסמכות תלויה במבט קרטוגרפי שמתמקד באתרים שבהם שעתוק ושינוי של ריבונות וסמכות מתרחשים. סמית' מציע אם כן חלופה לתפיסות המעניקות קדימות למשטר רעיוני על פני מרחבי כיסוד שלטוני. אחד ממקרי המבחן שלו הוא ממלכת

.Ioannis Kalpouzos, *Armed Drone, in* INTERNATIONAL LAW'S OBJECTS 118 (2018) 25

Hurst, לעיל ה"ש 14. 26

אררט מסוף המאה ה-9 ועד המאה ה-8 המאוחרת לפני הספירה. השלטון שם ארגן מחדש את הקשרים האפקטיביים (affective – ראו דיון בתאוריות אפקט בהמשך) בין אנשים למקום, תוך שהוא הורס קהילות פוליטיות קודמות. הקהילות הקודמות חיו במרחבים שביין מצודות ובתי קברות, שתיווכו בין החיים למתים. אלו נהרסו על ידי האורטרים, שמחקו את הזיכרון הפוליטי והעתיקו אוכלוסיות לאזורים חדשים. ההגירה הכפויה לוותה בארכיטקטורה חדשה של יחסי סובייקט-משטר. סמית' בוחן למשל מיקום טופוגרפי. בניגוד לבנייה הקודמת על צלעות ההרים, היישובים של האורטרים מוקמו במישורים. הם יצרו מבט פוליטי ריכוזי, אבל גם קשר פוליטי אופקי במקום האנכי שקדם לו – המשטר הפוליטי היה דבר זמין לצפייה, לא מבנה מרוחק על הר. לצד היבטים פיזיים, סמית' בוחן גם את הדמיון המרחבי כפי שבא לידי ביטוי בכיתוב על גבי סלעים ואבנים שפיארו את הבנייה על ידי המלכים האורטרים, תיארו את הפיכת השממה לחלק ממשטר פוליטי, ויצרו לו לגיטימציה.²⁷

להבדיל מגאוגרפיה, חופש הביטוי לרוב נדון כרעיון מופשט ואנושי בעליל, אבל גם הוא יכול להיבחן במונחי המפנה החומרי. לדוגמה, חוקרת המדיה ג'ניפר פטרסן מסבירה את ההבנה המשפטית של "דיבור" או ביטוי כתוצר של שינויים בטכנולוגיות תקשורת המונים. בלשונה, העיצוב המשפטי של חופש הביטוי מלא במכונות.²⁸ טכנולוגיות תקשורת אם כך אינן האובייקט של דוקטרינות חופש ביטוי, אלא חלק מהתשתית שלהן. לדוגמה, לטענת פטרסן, סביבת המדיה החדשה של הרדיו היא שהניעה את בתי המשפט האמריקאים להגדיר ביטוי כמתייחס גם להפצת מידע שמקורו איננו הדובר. בשלב התפתחות תקשורת המחשבים בסוף המאה ה-20 החל גם מידע (data) להיחשב ביטוי. בשלב זה הפך ביטוי להיות נטול אנשים, והעיסוק ההומניסטי באמונות, דעות, דיאלוג, פומביות ושכנוע הוחלף ברעיון פוסט-הומניסטי של מערכות.

ניתוחה של פטרסן, המראה שזכויות הפרט נוסחו במסגרת הסביבה הטכנולוגית, מתרחק מתיאור פרוגרסיבי של ההיסטוריה של חופש הביטוי כהרחבה של חירויות ליברליות. משתתפים לא אנושיים מתווספים לסיפור המשלב רעיונות ליברליים הומניסטיים עם רעיונות פוסט-הומניסטיים. הממד האחרון יכול להיות רגרסיבי, למשל עם טשטוש ההבחנה בין ביטוי תאגידי וביטוי השייך לפרט, שמייצר הטיה לטובת תאגידים, אבל השאלה החשובה לצורך התמודדות נורמטיבית איננה מי מקבל חירויות (האם גם תאגידים), אלא מהו האובייקט שאליו הן מתייחסות (מהו ביטוי), שם ניתן לראות את סוכנותם של דברים ביסוד הכוח המשפטי. עם הסתת הדגש ל"ביטוי", הדרך פתוחה גם לביקורת חלוקתית שונה, למשל על ידי התעקשות על חשיבותו של דובר אנושי לשם קיומה של זכות לחופש הביטוי.

ADAM T. SMITH, THE POLITICAL LANDSCAPE: CONSTELLATIONS OF AUTHORITY IN EARLY
27
Nicholas Blomley, *Complex Politics* (2003). לסקירת התפתחות הגאוגרפיה המשפטית ראו
& Joshua Labove, *Law and Geography in* INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF THE SOCIAL &
BEHAVIORAL SCIENCES 474 (2015); IRUS BRAVERMAN, NICHOLAS BLOMLEY, DAVID DELANEY
& ALEXANDRE KEDAR, THE EXPANDING SPACES OF LAW: A TIMELY LEGAL GEOGRAPHY
(2014).

JENNIFER PETERSEN, HOW MACHINES CAME TO SPEAK: MEDIA TECHNOLOGIES AND FREEDOM
28
.OF SPEECH (2022).

המשפט כחלק מרשתות והקבצים

חלק זה מציג מחקרים שבוחנים את המשפט כחלק מהקבץ או רשת. מנקודת מבט זו, המשפט משתתף עם סוכנים נוספים בארגון המציאות. אבחן דוגמאות מההיסטוריה של רשת החשמל, ההיסטוריה של המאפיה האיטלקית, ותאוריות אפקט המהוות תת-קטגוריה של מחקרי הקבץ. העיסוק שלהן בהנעה קולקטיבית חשוב במיוחד למשפט.

בניתוח ההיסטוריה של רשת החשמל, טענתו של שמיר שרשת החשמל הייתה סוכנת כרוכה בסירוב לעשות לה רדוקציה למושג חברתי או פוליטי כלשהו, או למושג טכני. לא ניתן לטעון שרשת החשמל פשוט מעבירה כוח פוליטי או אנרגיה חשמלית. במקום זאת היא מחברת שרטוטים, טבלאות, מפות וחוזים לנורות, ממירים, עמודי חשמל ומודדי זרם. היא מחברת משקיעים, יזמים, חשמלאים, מהנדסים, עורכי דין, פקידי ממשל, סטטיסטיקאים ומומחים. היא מחברת חוקים ורגולציות להשקעות ושאיפות פוליטיות. היא יוצרת תחומי כיסוי של גישה לחשמל שמיתרגמים למחזות מובחנים. טמונה כאן טענה תאורטית: דברים כמו רשת החשמל הם לא מוליכים ניטרליים (intermediaries) אלא מתווכים בעלי נוכחות והשפעה (mediators), לכן לא ניתן לצפות שמה ש"נכנס" בצד אחד "יצא" באותה צורה בצד האחר. מעורבותם של דברים בפעולות, מערכות יחסים ותהליכים היא פעילה ובעלת השלכות. כך, רשת החשמל יוצרת קבוצות והבדלים פוליטיים וכלכליים שלא ניתן להבין בלי ללמוד את אופן פעולתה.²⁹

שמיר בוחן כוחות משפטיים פורמליים כמו רגולציה בנושאי רישוי, תכנון, בטיחות ומחירים, ופקודת החשמל המנדטורית. ואולם, בניגוד לשאיפה להבין איך המשפט הסדיר את פריסת רשת החשמל ועיצובה, שמיר ממקם אותו לצד שחקנים נוספים שחשיבותם אינה פחותה, כמו מהנדסים או אזרחים. כפי שראינו, הוא טוען שאנשים שהתקשרו בחוזים עם הרשת הפכו לחלק ממנה. במבט רחב יותר, ככל שרשת החשמל התרחבה והרחיבה את האור הציבורי, עוד ועוד צרכנים פרטיים רצו להתחבר אליה, כך שהם הפכו לנקודות ממשק נוספות בהתפשטות שלה במרחב, ועיצבו אותה לא פחות מהמשפט הפורמלי וכלליו. הניתוח אם כן הופך את המשפט לסוכן ברשת, בלי לייחס לו מעמד מובחן מושגית.³⁰

דוגמה מרתקת הבוחנת את המשפט כחלק מרשת היא ספרה של האנתרופולוגית הפוליטית דבורה פוצ'ו-רדן, *Mafiacraft*, שמציעה היסטוריה של המאפיה האיטלקית. אם רשת החשמל היא דבר נוכח ומתפשט, המאפיה אצל פוצ'ו-רדן היא דבר שמהותו אינה ברורה מאחר שהוא שותק לגבי עצמו, מפעיל קוד שתיקה ומשתיק אחרים, ואכן לא הוגדר כחוק האיטלקי עד 1982. האם המאפיה קיימת? ואם כן, מה מאפיין אותה? האם זהו עסק? ארגון? האם יש לה טריטוריה? האם יש לה כללים? מה מטרתה? מה הקשר בינה לבין פוליטיקה? איך משתייכים אליה? האם יש יסוד פורמלי? אולי ריטואלי? האם הקשרים נמשכים או אופורטוניסטיים? איך פועלים במסגרתה? עד כמה היא מתוחמת או חודרת לתחומים אחרים כמו בנקאות? אולי היא תרבות מקומית (סיציליאנית) של ערכים כמו כבוד, משפחתיות ואמונה?

29 ראוי להבהיר: המונח "רשת" ב"רשת החשמל" אינו חופף למושג הרשת התאורטי, אלא פשוט הדרך השגורה לתאר את תשתית החשמל.

30 SHAMIR, לעיל ה"ש 24.

במקום להניח שמאחורי השתיקה מסתתרת מהות יציבה, או לחלופין שכל הגדרה של מאפיה היא רק הבניה חברתית, דן טוענת שתנועות שנאבקו במאפיה הן שיצרו אותה כעובדה חברתית כאשר צירפו לכדי אובייקט אחד פעולות לא חוקיות כמו סחיטה, הלכנת הון ורצח, ותופעות חברתיות כמו שחיתות, עוני והידרדרות סביבתית. במסגרת זו, המשפט תפקד כחלק מרשת. מאמצים משפטיים של תובעים ובתי משפט שקבעו מהי מאפיה וכיצד מזהים אותה הניעו גורמים נוספים כמו אומנים, אקטיביסטים ועיתונאים, והשתתפו, במהלכים מאומצים של איסוף ראיות והנכחתן, ביצירת המאפיה כעובדה חברתית.

נקודה חשובה בטיעון ובמתודולוגיה של דן היא שהפרדיגמה של מאפיה כארגון פשע, שהתהוותה לאורך עשורים מספר, לא הייתה רעיון מופשט אלא כזה שהתקיים בגופים ואובייקטים – ולא היה יכול להתקיים בלעדיהם. כך למשל גופותיהם של שני שופטים שנרצחו לאחר שקידמו תאוריה חדשנית של ארגון פשע, וגופיהם של אלפי אזרחים שהפגינו ברחובות והציגו את הידע שלהם על המאפיה בעקבות הרצח, הם אלו שביססו את העקרונות התאורטיים ודחו תאוריות מתחרות. כלים וחומרים שונים, ביניהם טכנולוגיות צילום ומגוון המדיות, לרבות ספרים, עלונים, צילומים, עיתונים, מאמרים משפטיים ופסקי דין, פעלו כדי לבסס הבנה אינטלקטואלית וחושית כאחת של המאפיה, על ידי יצירת קשרים לוגיים בין תופעות שונות. מדובר בפרויקט ידע שתלוי בפעולות קונקרטיות, פרוצדורות, אובייקטים ממשיים, כלים משפטיים ופרקטיקות פעולה.³¹

תאוריות אפקט (affect) מציעות גם הן מבט על המשפט כחלק מהקבץ או רשת. אפקט משמעו השפעה או הפעלה, לכן גם תורגם לעיתים כ"הפעלות" או כתורת ההשפעה. התאוריות בוחנות את התווך שבין תופעות פסיכולוגיות לחברתיות, ועוסקות בהנעה קולקטיבית. הן מאפשרות לשאול: מה מניע אותי? אותנו? מה משפיע על אנשים ועל דברים אחרים? כיצד נוצרת השפעה? כיצד היא משתנה, מתעצמת או נהרסת? הן מתעניינות בזהויות חברתיות ובמרחב החברתי והפוליטי, אך ייחודן הוא שהן אינן מתמקדות רק בתופעות שפתיות ושיחניות. מסיבה זו, לא קל להסביר אפקט במילים – ובכל זאת בכוונתי לנסות.

חוקרת המשפט והספרות גרטה אולסון מצביעה על שני זרמים ביסוד התאוריה.³² זרם אחד מקורו בפילוסוף ז'ל דלוז, ובעקבותיו בריאן מסומי ושרה אחמד. על פי המחשבה כאן, אפקט הוא מה שמתרחש במפגשים בין גופים אנושיים ולא אנושיים, במרחב ביניהם שלא שייך, נשלט או מכוון על ידי אחד מהם, ולא ניתן לרדוקציה למשמעות או לארגון חברתי, למשל האנרגיה שאנו מרגישות כחלק מקהל, האווירה באוניברסיטה, מצב הרוח בבית

.DEBORAH PUCCIO-DEN, MAFIACRAFT: AN ETHNOGRAPHY OF DEADLY SILENCE (2021) 31

.GRETA OLSON, FROM LAW AND LITERATURE TO LEGALITY AND AFFECT, Ch. 3 (2022) 32

החלוקה לאסכולות מופיעה תדיר בספרות, אבל שנויה במחלוקת. ניתן למצוא חלוקה למגוון

רחב יותר, למשל חמישה זרמים כאן: NIGEL J THRIFT, NON-REPRESENTATIONAL THEORY:

THE AFFECT: SPACE, POLITICS, AFFECT, Ch. 10 (2008)

THEORY READER: WORLDINGS, TENSIONS, FUTURES 2 (Gregory J. Seigworth & Carolyn

Pedwell eds., 2023)

מסומי לבין דלוז (וגואטרי וספינוזה), כאן: Anthony Uhlmann, *Affect, Meaning, Becoming*.

and Power: Massumi, Spinoza, Deleuze, and Neuroscience, in AFFECT AND LITERATURE

(A. Houen, ed., 2020)

משפט. באופן קרוב, ההיסטוריון וחוקר התרבות ריימונד וויליאמס כתב על "מבנים רגשיים" (structures of feeling) כדי לאפיין תהליכים דינמיים המעצבים את המציאות ומורגשים עוד טרם עברו רציונליזציה. לא ניתן לעשות להם רדוקציה לפעולות נקודתיות, וגם לא לפשטם לקטגוריות פורמליות כמו מוסדות, מעמדות או אידאולוגיה. מבנים רגשיים הם יותר מורכבים מתיאורים פורמליים של מבנה חברתי, אבל הם מסבירים טוב יותר חוויות חומריות וחברתיות והתפתחות תרבותית. וויליאמס הציע דימוי של תמיסה: השפעותיה נוכחות, אבל יש לה מאפיינים רבים שטרם קיבלו ביטוי סמנטי. אפקט אם כן הוא מושג רחב: הוא מתייחס ליכולת להשפיע ולהיות מושפע, לחיוניות על גוונה, או בדימוי פיזיקלי, לשרה כוחות.

המחקר מתעניין ביכולתו של גוף – במובן הרחב ביותר – להרוס או להיהרס על ידי גוף אחר, להתחבר אליו, אל פעולותיו ותשוקותיו וליצור גוף עוצמתי יותר, או לשתף פעולה בדרך אחרת. אחמד כותבת על "כלכלת אפקט" כדי להדגיש שאפקטים נוצרים ומתעצמים בתנועה בין גופים (בדומה לתנועה של סחורות וכסף שיוצרת ערך). היא כותבת על "רגשות" ו"אפקטים" יחד בעודה מתנגדת לרעיון שרגש נמצא בתוך הסובייקט ושייך לו. לטענתה רגשות אינם דבר פנימי אלא נוצרים באמצעות חיבור לסמלים וגופים ותנועה ביניהם. האינטנסיביות של החיבורים קושרת אנשים לקהילות, מרחב גופני למרחב חברתי.³³ ישויות קולקטיביות כמו "אומה" נוצרות על בסיס אפקטים, למשל של אהבה ופחד. גם ערך כלכלי נוצר על ידי אפקטים, למשל בהלה שמביאה לקריסת מחירי מניות. הדגש לפיכך הוא ההיבט החברתי, החומרי וההיסטורי, ולא רק הפרטי והפסיכולוגי.³⁴

זרם נוסף של תאוריות אפקט מקורו בפסיכולוג סילבן טומקינס, ובעקבותיו איב קוסופסקי סדג'וויק. גם כאן ניכר הסירוב לדואליזם, לכן כוונה, תודעה, משמעות ויצוג אינם נתפסים כקודמים להיבטים חומריים. הטענה היא שאפקט נוכח בגוף. טומקינס תיאר את מערכת האפקטים כמערכת המוטיבציה האנושית, וטען שהפנים (face) והעור הם המקום המרכזי לאפקטים. חיוך למשל איננו ביטוי למשהו עמוק יותר, הוא הדבר עצמו, ולמעשה אני עשויה להיות לא מודעת לאפקט, למשל לשמחה או לפחד שלי, עד שהבעת פניי משתנה. אחד הרעיונות המשפיעים של הזרם הטומקינסיאני הוא יכולת ההתפשטות והמעבר בין אובייקטים באמצעות תהליכים לא מודעים. דימוי מרכזי הוא הדבקה (contagion) שמשביר איך אפקטים מניעים את עצמם על ידי חיקוי או הדהוד שנע בין גופים, למשל הפעולה המדבקת והלא מודעת של פיהוק או חיוך, כאשר האפקט מתעצם מעצמו ועובר מגוף לגוף, ואינדיבידואלים הופכים לחלק ממעגל האפקטים. ניתוח אפקטים אם כך משלב אובייקטים ממשיים, חברתיים ופסיכולוגיים.³⁵

33 מסומי מציע הכחנה חדה יותר. הוא טוען שאפקט הוא אינטנסיביות, ורגש הוא תוכן סובייקטיבי שמהווה משמוע חברתי-שפתי של אפקט.

34 Sara Ahmed, *Affective Economies* 22 Soc. Text 117-39; 18 לעיל ה"ש; (2004); Sara Ahmed, *Happy Objects*, in *The Affect Theory Reader* (Melissa Gregg & Gregory J. Seigworth eds., 2010) ("Affect is what sticks, or what sustains or preserves the connection between ideas, values, and objects"); Raymond Williams, *Marxism and Literature* 128 (1992).

35 Adam J. Frank & Elizabeth A. Wilson, *A Silvan Tomkins Handbook: Foundations for Affect Theory* (2020); Eve Kosofsky Sedgwick, *Touching Feeling: Affect,*

השאלות שתאוריות אפקט מעוררות כרוכות בכמה דגשים: דינמיות ושינוי במקום סטטיות; קונקרטיזם במקום הפשטה; פוטנציאל ולא רק מימושו, ולכן גם קונטינגנטיות במקום ודאות; חומריות וגופניות ולא רק תודעה וכוונה, לא פעם תוך התנתקות מתודעה אנושית בכלל. בכל אלו ניכרת פנייה בולטת למדעי הטבע כחלק מהמערך המושגי. אולסון מעריכה שהמערכת המושגית של אפקט החליפה את מושג השיח ואת הדגש על השפה ועל נרטיב במחשבה הביקורתית.

מהי הרלוונטיות של אפקט לעולם המשפט? הוא מזמין עיסוק בסוגיות כגון שנהא, עונג או סבל ודרכי עיצובם, הבנתם ושינוים תוך מעורבות המשפט. כתיבה ביקורתית כשלעצמה עשויה לפעול באמצעות אפקטים, למשל לנסות לעורר גועל או זעם בקרב קוראות לשם הנעה משפטית. כך, התמודדות עם הפרות של זכויות אדם כרוכה ביכולת להניע בושה קולקטיבית. במישור המתודולוגי, מאחר שתאוריות אפקט מאתגרות את המחשבה הנרטיבית, ניכרת פנייה מחקרית לכלים פרפורמטיביים, ויוזאליים ופלטטיים שמסטים את מרכזיות הטקסט. למשל, כתיבה והשתתפות במחזות כהשכלה משפטית אפקטיבית (affective), או עיסוק במשפט באמצעות ציור, צילום ופיסול לפיתוח תובנות לא טקסטואליות. אלו מבקשים להפעיל תחושות במקום ניתוח שכלתני, ולחדר את פעולתם של היבטים לא שפתיים כמו תזמון, פרספקטיבה, תנועה או צבעים.³⁶

דוגמה למחקר בהשראת תאוריות אפקט היא ניתוחן של זירות מסחר על ידי ההיסטוריון אלכסנדר אנגל, השופך אור על חיי היום יום של חוזים ועל האסדרה המשפטית של מסחר. זירות המסחר הפיזיות, כמו בורסת הסחורות של שיקגו, טוען אנגל, היו אתרים של מפגש בין גופים, עם עוצמות גבוהות של מגע, קול ואנרגיה, כאלו שמבקרים רבים ראו כסצנה חייתית או מטורפת. סוחרים סחרו עם גופם, תוך מאמץ נפשי וריגוש הדומים לתחרות ספורט. ההיבטים האפקטיביים אתגרו את התפיסה הרציונלית של הכלכלה כמבוססת על חישוביות קרה של עלות-תועלת. כך יש להבין את הניסיונות שניכרו בארה"ב ובאירופה, בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, להבחין בין הסוחר המהוגן שמפגין שליטה עצמית ואינו מגיב באופן בלתי מחושב לעליות וירידות השוק, למהמר חסר השליטה. רגולציה קפדנית של זירות מסחר שהתפתחה בתחילת המאה ה-20 נועדה למשמע, ובסופו של דבר להכחיש, את מצבי האפקט של הסוחרים. אנגל מעיר שכללים משפטיים ביטאו ניסיון שנדון לכישלון להבחין בין ספקולציה למסחר לגיטימי. האירועים דומים להיסטוריה המשפטית של הימורים. גם שם, היסטוריוניות מסבירות את האיסורים על הימורים כניסיון לייצר לגיטימציה לקפיטליזם על ידי הבחנה בינו לבין עולם המהמרים המשולהב. המסחר בכורסה כיום הוא בעיקרו אלגוריתמי ונעשה באמצעות מחשבים ללא רצפת מסחר פיזית, אך אנגל טוען שהריחוק בין גופים לא העלים את הבסיס האפקטיבי של המסחר: ריכוז מתוח, עירנות

36. OLSON; PEDAGOGY, PERFORMATIVITY (2003), לעיל ה"ש 32.

36 OLSON, לעיל ה"ש 36; Clare Hemmings *Invoking Affect: Cultural Theory and the Ontological Turn*, 19 *Cultural Studies* 548-67 (2005); THE AFFECT THEORY READER (Melissa Gregg & Gregory J. Seigworth, eds., 2010); Donovan Schaffer, *It's Not What You Think: Affect Theory and Power Take to the Stage*, DUKE U. PRESS BLOG (Feb. 15, 2016), <https://dukeupress.wordpress.com/2016/02/15/its-not-what-you-think-affect-theory-and-power-take-to-the-stage>

נרגשת העוקבת אחרי הגרפים של מחירי השוק ונעה איתם, תנודה בין חרדה ותקווה, שיכולה להסתיים בניצחון או בייאוש.³⁷

אובייקטים ואובייקטיביות כתהליכי התהוות, והשלכות נורמטיביות

הדיון בהתהוות אובייקטים כמו המאפיה, זהויות לאומיות ואפקטים מחייב התעכבות על מושג החומריות, מהרעיונות המתעתעים במפנה החומרי. האנתרופולוג דניאל מילר מסביר שתי תאוריות של חומריות. הראשונה היא השימוש הפופולרי שמתייחס לדברים ממשיים בעלי מידה של קביעות או קיום פיזי נמשך. השנייה, שבולטת יותר במפנה החומרי, מפרקת אובייקטים ומחליפה אותם במסגרות דינמיות שכוללות לצד דברים ממשיים וקבועים גם דברים בני-חלוף ונטולי ממשות פיזית, כמו דמיון ותאוריה.³⁸ חומריות במובן זה אינה רואה גופים יציבים אלא כאלו שתמיד מתהווים, ונמצאת במתח עם המובן הראשון, שמדגיש דווקא את יציבותם של דברים. כאמור, המפנה החומרי אינו תאוריה אחידה. בתאוריות העוסקות באובייקטים, דברים ותופעות יש טווח של עמדות בין יחסיות רדיקלית (שום דבר אינו קיים כשלעצמו) להעדר יחסיות (מהות עצמאית של דברים).³⁹

חלק זה בוחן מחקרים של תהליכי ההתהוות של אובייקטים ותפיסות של אובייקטיביות, תוך התמקדות במובן השני של חומריות. הוא מסביר ביתר פירוט את משמעותה התאורטית של "חומריות" ומציג הוגים שפיתחו אותה. אבחן דוגמאות בעלות השלכות נורמטיביות בהתייחס למשפט ומוגבלות – כאן עולה שאלת התהוותו של הגוף המוגבל, ומשפט ויילידיות – כאן עולה שאלת התהוותו של הטבע בהקשר הקולוניאליסטי.

תאוריות של חומריות כהתהוות מדגישות תהליך, או בלשונו של האנתרופולוג טים אינגולד: אובייקטים לא מתקיימים, הם מתרחשים.⁴⁰ התאוריות מתעניינות מעל לכול בשאלה איך נוצרים אובייקטים, כלומר, מה גורם לנו לתפוס דברים מסוימים כמובחנים מאחרים ובעלי מציאות ניתנת לאפיון. באותה נשימה, הו שואלות גם איך נוצרת אובייקטיביות – ההתייחסות לדבר כעצמאי מהתפיסות שלנו לגביו. מחקר על היווצרות אובייקטים עוסק במה שהסוציולוג של המדע תומאס גירין כינה "עבודת גבול", כלומר, תהליכים היסטוריים של יצירת הבחנות בין דברים, אם כי בניגוד לסוציולוגיה הקלאסית, עבודת הגבול במפנה החומרי אינה שמורה לאנשים בלבד.⁴¹

Alexander Engel, *The Exchange Floor as a Playing Field: Bodies and Affects in Open Outcry Trading*, in *BODIES AND AFFECTS IN MARKET SOCIETIES* (Anne Schmidt & Christoph Conrad, eds., 2016); ANAT ROSENBERG, *THE RISE OF MASS ADVERTISING: LAW, ENCHANTMENT, AND THE CULTURAL BOUNDARIES OF BRITISH MODERNITY*, Ch. 6 (2022) <https://global.oup.com/academic/product/the-rise-of-mass-advertising-9780192858917?cc=il&lang=en>.

MATERIALITY (Daniel Miller, ed., Duke University Press 2005) 38
THOMAS LEMKE, *THE GOVERNMENT OF THINGS: FOUCAULT AND THE NEW MATERIALISMS* (2021)

LEMKE, לעיל ה"ש 38.

Tim Ingold, *Toward an Ecology of Materials*, 41 ANN. REV. ANTHROPOLOGY 427 (2012) 40

Thomas F. Gieryn, *Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists*, 48 AM. SOCIO. REV. 7815 41

תאוריית הריאליזם הסוכנותי (agential realism) של הוגת הדעות הפמיניסטית קארן באראד טוענת שתופעות הן תמיד קשרים או סיבוכיות. בכך היא מציעה חלופה לשתית תפיסות בעייתיות של החומר במחשבה המודרנית: עודף מציאות או העדר מציאות. במקרה הראשון, של ריאליזם, כל מה שלא אנושי, בין מלאכותי ובין טבעי, נראה יציב מדי, א-היסטורי ובלתי תלוי במשמעות. במקרה השני, של הבניה חברתית (קונסטרוקטיביזם), לא נותר מהחומר דבר מלבד משמעות אנושית. כפי שאמרה באראד בתיאור קולע שאינו מיתרגם היטב לעברית: The only thing that doesn't seem to matter anymore is matter. כחלופה לאלו היא טוענת שפרקטיקות ממשיות ושיחניות גם יחד יוצרות את קווי המתאר או הגבולות שמבחינים בין דברים שונים: אנושי ולא אנושי, תרבות וטבע, מדעי וחברתי. מאחר שחומר איננו מהות יציבה, באראד מדברת על תופעות במקום על דברים או אובייקטים. כך קווי המתאר של גופים, למשל של ספל, אינם מובנים מאליהם, כפי שמלמד הידע הנצבר בפיזיקה, פנומנולוגיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה ועוד. הקווים הם הברלים בין אור וצל או צבעים שונים, אך ככל שנתקרב כך הברלים, למשל בין הספל ליד שמחזיקה אותו, ייטשטשו, וגם את האטומים לא נוכל להפריד. במקום זאת, הקווים משורטטים על ידי ביצוע גופני חוזר ונשנה. ראייה (seeing) שמוזה את גבולות הספל איננה תוצאה של תכונות מובהקות שלו, וגם לא ביטוי של תכונות של המוח והעין. גבולות הספל הם תוצר של פעילות גופנית במפגש עם העולם. לכן, אנשים שנולדו עיוורים ואיבר הראייה שלהם מתוקן בגיל מאוחר, אינם רואים מייד. תפיסות של אובייקטים, פנים, גודל, מרחק ועומק אינן אוטומטיות אלא דורשות למידה מעשית. הגוף (אנושי או לא אנושי) מופיע דרך פעולה, וזו משתנה בהיסטוריה, עם טכנולוגיות מגוונות.⁴²

באראד מפתחת את ההשלכות הנורמטיביות של הטענה שקווי המתאר של גופים הם תוצר של פעולות. כך, הגוף האנושי הלא מוגבל איננו מצב טבעי אלא קו מתאר שנוצר באמצעות פרקטיקות של עבודת גבול המבחינות את הגוף הלא מוגבל מהמוגבל. שני סוגי הגופים הם תופעות שמתהוות בתוך עולם שעוצב עבור הגוף הלא מוגבל. מנקודת מבט זו, אלו שני צדדים של אותו מטבע. אם הקיום הגופני שלי כאישה ללא מוגבלות הוא בלתי נפרד מאותן תופעות שיצרו את מוגבלותם של אחרים, יש לי חובות אתיות כלפיהם. גם כאן, מושג האחריות לא נגזר מכוונה, אלא מתוצאה.⁴³ ההתייחסות למוגבלות חשובה על רקע הביקורת על תאוריית המוגבלות שמסתמכת על המפנה התרבותי. התאוריה נשענת על הקונסטרוקטיביזם ומציגה מוגבלות כהבניה חברתית וכזהות, בניגוד לדגש הגופני המהותני של מודלים רפואיים. על אף הישגיה, התאוריה מתקשה להתמודד עם מרכזיות הגוף, הכאב, והחיבור הממשי לטכנולוגיות וכימיקלים בהקשרים של מוגבלות, ומאמצת עמדה עקרונית חשדנית כלפי המדע. תאוריות חומריות מציעות חלופה שלפיה אין צורך לבחור בין משתתפים שונים שיוצרים מוגבלות, וגם לא להעמיד את הרעיוני מעל החומרי.

(1983); THOMAS F. GIERYN, CULTURAL BOUNDARIES OF SCIENCE: CREDIBILITY ON THE
.LINE (1999)

KAREN MICHELLE BARAD, MEETING THE UNIVERSE HALFWAY: QUANTUM PHYSICS AND THE
42
.ENTANGLEMENT OF MATTER AND MEANING (2007)

על אחריות כתגובה לפגיעה ולא כזיהוי אשמים ראו בנט "אקולוגיות פוליטיות", לעיל ה"ש 13. 43

ניתן לבחון את המפגשים בין גופים אנושיים ודברים נוספים באופן דינמי כך שמוגבלות מופיעה כביצוע רב-משתתפים: ביולוגיים, שיחניים, פוליטיים, טכנולוגיים, אדריכליים, פיננסיים ואחרים. נקודת המבט הזו מייצרת ידע ובסיס מובחן לצדק חלוקתי. למשל, במקום לדבר על המוגבלות המתקיימת בגוף (גישה מהותנית), או על הגבלה חברתית והבניית זהות (גישה קונסטרוקטיביסטית), ניתן להכיר בהתהוות מתמדת ולדבר על יכולות קיימות ופוטנציאליות של הגוף (גישה חומרית בהשראת דלז). היכולות תלויות הקשר; הן תיבחנה תוך התחקות אחר הגורמים שיוצרים אותן ואחר אפשרויות לשנות את היחסים ביניהם, וכך את יכולותיו של הגוף. עמדת המדע תהיה חשובה, בפרט לגבי הפוטנציאל הטמון בטיפולים וטכנולוגיות חדשים.⁴⁴

חשיבותה של התהוות הביאה את לאטור להתנגד לשימוש האנליטי ב"הקשר" (context) ככלי הסברי. בלשונו, בכל פעם שמישהו מבקש להסביר אירועים בעזרת מושגים חברתיים מופשטים כמו יחסי כוח, מערכת, אפיון גלובלי, מבנה, חברה, מעמד, מגדר, אימפריה, כלכלה עולמית, ארגון וכן הלאה, הרפלקס של תאוריית שחקן רשת יהיה לשאול: באיזה בניין? באיזה מחוז? דרך איזה מסדרון ניתן להגיע לזה? אם בניתוחים שגרתיים מושג ההקשר מתפקד כקנה מידה, כך שאירועים מסוימים נחשבים מקומיים או קטנים, וממוקמים בתוך הקשר שנחשב גדול יותר, בסוציולוגיה של קשרים ההקשר הופך מהנחת מוצא – לשאלה. כל הקשר הוא תוצר של פעולות ניתנות לזיהוי שמבצעות אותו. למשל, הרעיון של כלכלה גלובלית אינו קיים כדבר מופשט בעולם אלא מבוצע על ידי שורה ארוכה של משתתפים, לדוגמה בחדרי מסחר של בנקים. המשמעות היא השטחה של הבדלי קנה מידה. לאטור כינה זאת טופוגרפיה שטוחה, שמחליפה את מושג ההקשר כמסגרת אנליטית.

מאחר שהעולם המערבי הפקיד את המדע על האמת, לאטור החל את עבודתו בתצפיות על מעבדות מדעיות. לטענתו, כל עובדה היא תוצר של תהליך מלאכותי של בנייה, אבל אין זה שולל את ערך האמת שלה. להפך: התוצרים של אתרי הבנייה המלאכותיים והיקרים המוכרים לנו כמעבדות מדעיות הם התוצאות האובייקטיביות והבטוחות ביותר של מאמץ אנושי. הוא פיתח טענה שאתגרה את המפנה התרבותי וגם את הריאליזם שקדם לו, מאחר שבשני המקרים המחשבה הייתה דואליסטית: הבעיה היא בהנחה שיש סתירה בין מלאכותיות ומציאות, חברה וטבע, הבניה ואובייקטיביות – כשהן למעשה שלובות. להתקפות עליו כמכחיש עובדות לאטור השיב: האם כשאנו אומרים שבניין נבנה היטב, או שתוכנת מחשב עוצבה היטב, אנו טוענים שהם אינם אמיתיים ויציבים? עובדות הן עובדות משום שהן הוכנו באופן מלאכותי, כל מדען גאה בפרוצדורות ההבניה ובאיכות הדאטה שלו. השאלה המעניינת היא לא ההבניה, אלא איכותה. בניגוד לתאוריות הבניה חברתית קלאסיות שהטילו ספק במעמד האמת של המציאות באמצעות ניתוח היחסים החברתיים שמכוננים אותה, לאטור ביקש לחזק אותו על ידי התבוננות בהקבץ ישויות אנושיות ולא אנושיות, שמסביר את המציאות האובייקטיבית. הסברים חברתיים במוכן הקלאסי כשלו לטענתו כי אי אפשר

Rosemarie Garland-Thomson, *Misfits: A Feminist Materialist Disability Concept*, 26 44 HYPATIA 591 (2011); Michael Feely, *Disability Studies after the Ontological Turn: A Return to the Material World and Material Bodies without a Return to Essentialism*, 31 DISABILITY & Soc'y 863–83 (2016).

להסביר עובדות ותאוריות באמצעות אינטרס חברתי או אנושי, הן נוקשות ואמיתיות מדי. לאטור הקדיש מחקר גם לאובייקטיביות המשפטית, ואליו אחזור בהמשך.

אם האמת כרוכה בביצוע נמשך, אפשר להבין טענות אונטולוגיות שמתארות סוכנות מבוזרת, וגם לקבל את האפשרות שהעולם הוא לא אחד אלא יש ריבוי עולמות התלויים בביצוע שלהם. זהו הרעיון המתגבר ביותר במפנה החומרי. אפשר למצוא אותו בתאוריה הפוסט-קולוניאלית שבוחנת קונפליקטים בין קבוצות ילידיות לקולוניאליזם מערבי. בקוסמולוגיה הילידית העולם, ובתוכו אנשים, טופוגרפיה, צמחים, חיות, טקסים, היבטים רוחניים וכן הלאה, כולם חלק מהתהוות. מאחר שאנשים מבצעים את העולם – הוא לא חיצוני להם, אי אפשר לחשוב על אדמה כעל משהו ששייך לאנשים. האדמה היא לא נפת, שטח או מרחב שאנשים שוהים בו, אלא חלק מתהליך. הקושי בהפנמה של הרעיונות הללו, שכרוך גם בחשש מרומנטיזציה של ילידיות, ניכר למשל בדיון על הגנה על מורשת תרבותית במשפט.⁴⁵ לענייננו, מה שקשה לתפיסה הוא ההיבט האונטולוגי. לא מדובר באמונה שונה מזו של המודרניות המערבית, אלא בקבוצות שחיות בעולמות שונים. הקבוצה המערבית חיה בעולם שבו הטבע נפרד מהתרבות, והילידית חיה בעולם שבו ההפרדה אינה קיימת. הטענה שמדובר באמונות שונות זוכה לביקורת, משום שהיא מקבלת את ההנחה המערבית שהטבע חיצוני לאנשים ומהווה אובייקט עצמאי ויציב. תאוריה של עולמות שונים רואה את המציאות כמרוכבת, וכאפקט של ביצועים שלה על ידי קבוצות שונות. קשה לתפוס זאת משום שמסורת החשיבה המערבית מקבלת רב-תרבותיות אבל מתעקשת על חד-טבעיות (mononaturalism). במסורת המערבית הטבע קשור לעובדות שאינן תלויות ברצונם של אנשים, ואילו התרבות (דת, פוליטיקה וכו') קשורה לערכים ולכן כפופה לרצון האנושי.⁴⁶ ריבוי עולמות הוא מחשבה קשה להפנמה וגם ליישום מחקרי (אם כי נראה בהמשך ניסיון באמצעות תרגום). אולם, כפי שהאנתרופולוגית תמר אלאור כותבת, זו לפחות שאיפה שמונעת מעבר מהיר לניתוחים המקבלים הבחנות דואליסטיות כמובנות מאליהן.⁴⁷

אמת כהתהוות

חלק זה ממשיך לדון בתהליכי התהוותם של אובייקטים, תוך התמקדות במושג האמת, המרכזי למשפט. הוא מציג דוגמאות מתוך מחקרי STS שמלמדות על השתתפות המשפט בהתהוותן של עובדות ועל חשיבותם של תהליכים אלו לרגולציה ומדיניות משפטית. הדוגמאות עוסקות במשבר האקלים, ציות לחוק, חופש הביטוי וסמים אסורים.

Kathy Bowrey & Nicole Graham, *The Placelessness of Property, Intellectual Property and Cultural Heritage Law in the Australian Legal Landscape: Engaging Cultural Landscapes*, in INTELLECTUAL PROPERTY, CULTURAL PROPERTY AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE (Christophe Anton & William Logan eds., 2017) 45

John Law, *What's Wrong with a One-World World?* 16 DISTINKTION: J SOC. THEORY 126 (2015) 46

תמר אלאור "במקום שבו נגמר הגוף: אנתרופולוגיה של קצוות" מחשבות על נעליים 224 (אורי ברטל, גל ונטורה ועינת לידר עורכים 2014). 47

בספר מוקדם יחסית טענה חוקרת STS שילה ג'סנוף ליחסי כינון הדדי (co-production) בין משפט ומדע כמסורות האמונות על האמת. היא בחנה את התמודדות בתי המשפט עם סוגיות כמו אחריות למוצר, רשלנות רפואית, וטכנולוגיות הולדה כדי להבין כיצד המשפט מעניק לגיטימציה לטכניקות, מומחיות, מוצרים ותהליכים מסוימים ושולל אחרים, וכך ממלא תפקיד מרכזי ברשתות שמייצרות אמת. המשפט מהווה מדיום המעצב ומייצב ידע תוך שהוא מתווך בין מדע, טכנולוגיה וחברה.⁴⁸ במחקרי המשך ג'סנוף בוחנת את שאלת הכינון ההדדי גם בחיי היומיום, ומתעניינת בתפיסות פופולריות של צדק כחלק מכינון אמת, נושא חשוב על רקע התעצמות ההתקפות הפופוליסטיות על המדע. היא בוחנת למשל את הקשיים במאבק האקלימי, כשקהילות פוליטיות דוחות את הידע המדעי. הקשרים בין עוצמת הידע המדעי ומעמדו החברתי אינם ישירים, לכן, כדי שמומחיות מדעית תהיה מועילה צריך לברר באילו תנאים אנשים נותנים בה אמון. לטענת ג'סנוף, מושג ההכחשה ("מכחישי אקלים", "מכחישי מדע") אינו מתמודד עם העובדה שמשטרי ידע מדעי הם מובנים חברתית במובן המורכב שהוסבר כבר. ככל שהם רדיקליים יותר בדרישות לשינוי אורחות חיים כן יהיה להם קשה יותר לפעול. משטר הידע על שינוי האקלים פועל נגד תפיסות משמעות במונחי מקום, זמן, כלכלה ופוליטיקה ולכן נתפס על ידי קבוצות רבות כלא צודק. כחלק מההתמודדות האקלימית נדרשת אם כן עבודה פרשנית המתמקדת בתודעת צדק, בציפיות, חרדות ומערכות משמעות, בלי להפריד היבטים טכנולוגיים ומדעיים מהיבטים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים.⁴⁹

ג'סנוף וחוקרים נוספים מציעים תאוריה כללית יותר של "דמיונות סוציוטכניים" (sociotechnical imaginaries) הרואה בדמיון פעולה חברתית (להבדיל מפרטית) נורמטיבית, ומבקשת לשלב את הדגש האנושי הזה עם ניתוחי רשת. דמיונות סוציוטכניים הם הקבצים של משמעות, מוסר וחומריות, המקיימים את החיים החברתיים. במסגרת זו, המשפט לא רק משתתף אלא, כמוסד בעל כוח, מסייע במתן עדיפות או בחירה בדמיונות מסוימים על פני אחרים.⁵⁰

כפי שעולה מהדיון במאבק האקלים, מחקרים על היווצרותה של אובייקטיביות מתעניינים בכוננות לקבל סמכות וידע ולציית לחוק. מסיבה זו, המחקר בתחום מיתרגם גם לדיון מעשי במשטרי רגולציה. דוגמה לכך היא מחקרה של סוזן סילבי, שייסדה את תחום התודעה המשפטית והתאוריה של משפטיות (legality) כנורמטיביות המתקיימת מחוץ למסגרות מוסדיות.⁵¹ במחקרים מוקדמים ניתחה סילבי את תודעת היומיום של הדיוטות שמסבירה ציות לחוק. המאוחרים יותר בוחנים ציות בחיי היומיום של מעבדות, ואת הכינון ההדדי בין משפט ומדע במסגרת זו. רגולציה של מעבדות בנושאי בטיחות עובדים, בריאות הציבור,

SHEILA JASANOFF, SCIENCE AT THE BAR: LAW, SCIENCE, AND TECHNOLOGY IN AMERICA 48 (1997).

.Sheila Jasanoff, *Knowledge for a Just Climate*, 36 CLIMATIC CHANGE 169 (2021) 49

DREAMSCAPES OF MODERNITY: SOCIOTECHNICAL IMAGINARIES AND THE FABRICATION OF 50
 .POWER Ch. 1 (Sheila Jasanoff & Sang-Hyun Kim, eds., 2015)

על הקשר בין עיסוק ביום-יומי לטענה התאורטית המאתגרת את גבולות המשפט ויציבותו ראו 51
 Emilie Cloatre & Dave Cowan, *Legalities and Materialities*, in ROUTLEDGE HANDBOOK
 OF LAW AND THEORY (Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos ed., Routledge 2021)

הגנת הסביבה ואתיקה ניסויית היא אתגר משום שלמדענים יש מעמד של מומחים והם אינם ממהרים לאמץ פרוצדורות וכללים שנקבעו על ידי רגולטורים. סילבי ושותפיה מציעים רגולציה מבוססת יחסים (relational) המסתמכת על בעלי תפקידים שמודעים לנורמות המדעיות ולדינמיות הפנימית, מכירים את המדענים, ורואים את תפקידם כחלק מרשת הקשרים במעבדה, להבדיל ממבטו החיצוני של הרגולטור. בעלי תפקידים כאלו מתאימים את הדרישות באופן פרגמטי, תוך שהם מחקים פרקטיקות מדעיות כמו התבוננות, ניסוי וטעייה. כך, הם מתווכים רגולציה ולכן אפקטיביים יותר ממערכות פיקוח אוטומטיות.⁵² תפיסה של אמת כהתהוות נוכחת גם במחקרה של פטרסן על חופש הביטוי שהוזכר למעלה. המחקר נטוע בלימודי מדע וטכנולוגיה ולכן מסיט את המבט האנליטי לקטגוריה "ביטוי", במקום שאלות משפטיות על צנזורה והצדקות להגבלת חופש הביטוי. עיצוב הקטגוריה – או עבודת גבולות משפטית – הייתה בדיאלוג עם הסביבה הטכנולוגית, כך שמדובר בתוצר טכנותרבותי. דוגמאות נוספות הן הסרט האילם שהגיע עיסוק בשאלה האם הקרנת דימויים היא ביטוי, ומחשבים שהובילו לשאלה האם קירוד יכול להיחשב כזה. לצד שינויים טכנולוגיים היו גם שינויים תרבותיים. למשל, חששות מתקשורת המונים הלכו ופחתו ובכך השפיעו על עיצוב הקטגוריה. סוגי הידע שהשתתפו עם המשפט בעיצובה השתנו אף הם: סוציולוגיה, פסיכולוגיה ופילוסופיה הוחלפו בהדרגה בכלכלה והנדסה. כל אלו משתלבים יחד לשינוי קווי המתאר של "ביטוי". ככל שהקטגוריה השתנתה, מכונות החלו לדבר.

המחקר המשפטי מתעניין בהתהוותה של אמת לא רק משום שהמשפט משתתף בביצוע, אלא גם משום שהוא פועל בשגרה מתוך הנחה שאובייקטים, כמו סמים למשל, הם יציבים. מחקרי התהוות מאתגרים את ההנחה הזו. דוגמה לכך היא מחקרה של אמילי גומרט שבחן את המתדון – חומר שנבדק כתחליף חוקי להרואין – על רקע שני ניסויים שהגיעו למסקנות שונות. חוקרים בארה"ב מצאו שהחומר מונע את ההשתוקקות להרואין, בעוד שחוקרים בצרפת מצאו שהוא אינו יעיל. מה מסביר את ההבדל? סוציולוגים טענו שלמעשה אותו חומר כימי הוגדר פעם אחת כחוקי ורפואי, ופעם שנייה כלא חוקי ומסוכן. גומרט התנגדה להנחה שהחומר קבוע ורק פרשנותו משתנה. לטענתה לחומר עצמו יש היסטוריה, הוא אינו קבוע, איו לו אפקטים אוטומטיים, והוא לא מחוץ לזמן, אלא מבוצע על ידי הניסויים או השימושים בו. גומרט עברה אם כך מדגש על פרשנויות מתחרות לרעיון של ביצועיות, והציבה חומרים, אנשים ופרוצדורות במישור אחד. על פי הניתוח שלה, היכולת לומר שמתדון פועל בצורה מסוימת איננה מאפיין של החומר אלא של רשת מרובת משתתפים שיש לה אפקטים, שמיוחסים לחומר בדיעבד כאילו היו שם מלכתחילה. בניסוי הצרפתי נוצר מתדון בעל תכונות שונות כי הנסיינים שינו את הפרוטוקול. לדוגמה, רצון המטופלים

Ruthanne Huising & Susan S. Silbey, *Surveillance and Regulation of Laboratory Practices*, in THE HANDBOOK OF SCIENCE AND TECHNOLOGY STUDIES 798 (Ulrike Felt ed., 2017)

להשתתף בטיפול היה מרכזי בבחירתם, בניגוד לדגש האמריקאי על מינון החומר. לא מדובר בפרשנויות שונות של אותו חומר, אלא בפרוצדורות ניסוי שיצרו חומרים שונים.⁵³

המשפט כאובייקט בהתהוות

חלק זה מעמיק במחקרים שמתייחסים למשפט, על הקטגוריות השונות שלו, כאל אובייקט. אם אובייקטים מבוצעים, ניתן לבחון גם את המשפט עצמו כאובייקט בהתהוות ולהתחקות אחר המשתתפים שמבצעים ויוצרים אותו, לרבות אלו שאינם אנושיים. מחקרים כאלו מציעים תאוריות חומריות של המשפט. הדוגמאות כוללות שלוש דרגות של הפשטה ביחס למשפט: ראשית, ניתוח חומרי של קטגוריה משפטית אחת – קניין. הניתוח יודגם בשלושה הקשרים: קניין בתהליך המודרניזציה של מצרים, קניין בשטחי פרסום בבריטניה, וקניין ילידי באוסטרליה. שנית, ניתוח של המשפט על בסיס חומרי הקלאסיים, הלא הם המסמכים. הדוגמה המרכזית שאדון בה היא כתיבתה של חוקרת המדיה קורנליה ויסמן. שלישית, ניתוח ההכרעה והתקדים המשפטיים כהתהוות חומרית. הדוגמה המרכזית היא ספרו הנודע של לאטור על מועצת המדינה בצרפת.

קניין

בספרו *Rule of Experts*, התאורטיקן הפוליטי וההיסטוריון טימות' מיטשל נעזר בתאוריית שחקן רשת כדי לאתגר את סיפור המודרניזציה של מצרים שעל פיו החליפה האימפריה הבריטית את כללי הקניין השרירותיים שמקורם ברצון השליט, בדיני קניין מופשטים ואוניברסליים. לטענתו, היווצרות קניין היא תמיד היסטורית ופרטיקולרית, ובעצם צריך להסביר איך נוצרה הקטגוריה של קניין כמושג מופשט. לשם כך מיטשל מנתח פעולות, אנשים ואתרים שיצרו קניין מופרד מושגית כך שהקרקע הפכה לאובייקט ספציפי וקבוע, והדין החל עליה הפך לכללי ואוניברסלי – האובייקט פיזי, הקניין מטאפיזי. במילים אחרות, מיטשל מסביר איך נוצרה הבחנה דואליסטית בין החומרי לרעיוני. הוא בוחן טבע ותרבות יחד בהיסטוריה של האחוזות החקלאיות שנחשבות לבסיס המודרניזציה של מצרים.

על פי מיטשל, חוקי המקרקעין של אמצע המאה ה-19 נועדו לכפות על כפריים להמשיך לעבד אדמות לטובת גידולי סוכר וכותנה שהיו מבוקשים באירופה, ולמחוק קהילות פוליטיות עצמאיות. ניסיונות מרד ונטישה נרחבת של כפרים נתקלו במאמצים שלטוניים להגביל תנועה ולשלול את זכויות הבעלות של הנוטשים. האחוזות החקלאיות שהוקמו בתקופה הזו לא נועדו להיות רכוש פרטי ולהגן על פרטים מפני המדינה, אלא הפכו את בעליהן לאחראים לגביית הכנסות במחוז וכך סייעו למדינה לשלוט באוכלוסייה הכפרית, כשהחייבים במס חויבו לעבוד את הקרקע לכיסוי התשלום. כך, משפחות חזקות השיגו שליטה על החקלאות ותוצריה ומנעו נטישה. ובכל זאת, אתגרי השליטה נמשכו. להתנגדות החקלאים נוספו קשיים שנבעו מהצפות, מחסור במזון ומוות של בהמות. בנוסף, מערכות ההשקיה שהוקמו עבור הגידולים התעשייתיים הביאו להתפשטות כולרה וזו הפכה למגפה עולמית. כל אלו בתורם

Emilie Gomart, *Six Effects in Search of a Substance*, 32 SOCIAL STUDIES OF SCIENCE 53 (2002) 93.

הובילו את השלטון המקומי לקחת הלוואות אירופיות. החובות שנוצרו אוחדו לכדי מנף קולוניאלי. הבנקים המלווים כפו את הפיכת האחוזות מאחריות מס לבעלות בקרקע. אם כן, הבעלות לא הופיעה כזכות אלא כעונש ואמצעי לגביית חוב. ב־1882 כבשו הבריטים את מצרים והשתלטו מחדש על הפיננסים, כולל כל האחוזות.

מיטשל טוען שסיפור הקניין כתאוריה אירופית שמתפשטת בעולם מדלג על האירועים המקומיים ומתאר את המשפט כדבר שמגיע מבחוץ, מהותו רעיונית והוא מובחן מקרקעות כאובייקטים ממשיים. בניגוד לכך מיטשל מתאר את המשפט הקנייני כתופעה חומרית, המעורבת בממשות ובאלימות ההיסטורית. בניגוד לדימוי שלטון חוק שמחליף שלטון רודני, הוא מראה שדיני הקניין החדשים אשררו את השליטה שהייתה קודם לכן והפנימו את אותה האלימות.⁵⁴

דוגמה אחרת להתהוות החומרית של קניין גיליתי כאשר חקרתי את ההיסטוריה של הפרסום בבריטניה, שחושפת איך נוצר המרחב החזותי הפרסומי שמוכר לנו גם היום. תאגידי פרסום חוצות חתרו לשליטה במרחבים ציבוריים שתאפשר להם לנהל לוחות מודעות באופן בלעדי, אלא שזכויות הקניין שנדרשו לשם כך לא יכלו להתממש ללא חיבור בין רעיונות לפרקטיקות יומיומיות ששינו את המפגש של אנשים עם לוח המודעות. עד המחצית השנייה של המאה ה־19 היה לוח המודעות מרחב מתפשט, חסר גבולות, שהייתה בו גישה חופשית למגע, שינוי, הזזה, תלישה והדבקה של הדפוס הפרסומי. בתוך כמה עשורים חל שינוי: הלוח התגבש כמרחב מוגדר וכל אלו הפכו בלתי אפשריים. הפרסומות על לוח המודעות הפכה לדבר שאין לגעת בו, לקחת, לשנות או להצטרף אליו. כיצד נוצר המשטר החדש? באמצעות פעולות חינוך, שמירה, אלימות (מכות!), קנסות, התמודדות יום־יומית עם תחושות ופעולות של משיכה ודחייה כלפי לוחות המודעות והדפוס הצבעוני, ושינויים קריטיים בפרקטיקה הפרסומית עצמה. ראשית, צורת התצוגה של פרסומות על גבי לוחות מודעות עברה רפורמה. הנפרדות של כל פוסטר מאלו שלצידו, ושמירה על אסתטיקה של ניקיון, החלפת פוסטרים בהתאם לזמן ליניארי, סימטרייה ומיקום על פי גודל, הפכו לחלק מההיגיון שלו. לוח המודעות עוצב באופן יחסי לעבר אבל גם להווה, תוך השוואה למוזיאונים הציבוריים החדשים של התקופה. בהשוואה למוזיאון, לוח המודעות היה חופשי יותר לפעולה וקרבה פיזית ולכן נחוה כגלריה מנוהלת אך נגישה. שנית, הופעל ניהול מרחבי חדש של לוח המודעות במישור הלאומי שהגדיר את הסביבות המתאימות להצגת פרסומות, בדיאלוג עם תעשיית הפרסום. כך, העוגנים החומריים של המושג המשפטי של קניין למעשה יצרו אותו. התחקות אחריהם מלמדת גם על הקושי העצום בשמירה על יציבותו, שמצריכה ביצוע נמשך של מגוון משתתפים.⁵⁵

להתהוות של קניין יש השלכות נורמטיביות, למשל על שאלת הבעלות על הקרקע בהקשר הילידי. בניסיון להציע פתרון לקונפליקטים במשפט האוסטרלי, הלן וראן מתמודדת עם ריבוי עולמות. היא מצביעה על הדמיונות (imaginaries) השונים של מתישבים מערביים ואבוריגינים שמסבירים מהי קרקע. לכל קהילה יש מפה קוגניטיבית שונה, וכל אחת מהמפות מקימה ידיעה ומאפשרת בעלות בקרקע בדרך אחרת. הראשונים תופסים קרקע

.TIMOTHY MITCHELL, RULE OF EXPERTS: EGYPT, TECHNO-POLITICS, MODERNITY (2002) 54

.Ch. 3, לעיל ה"ש 37, ROSENBERG 55

באמצעות כימות של שטח, הם מודדים מטרים, שנחשבים תכונה של הקרקע, בלי לשאול על מקור המושגים וטכנולוגיות המדידה. עבור האבוריג'ינים, הקרקע קיימת כמכלול אתרים המחוברים באמצעות מושגי קרבה (kinship) שבטיים בעלי ממד על-זמני. האתרים הללו מתוארים במערב לא פעם כאתרים קדושים. האבוריג'ינים עוסקים כל העת במקור המושגים שלהם וחוגגים אותם בטקסים. אם כך, לפנינו הקבצים חומריים וסמליים כאחד שיוצרים קרקע על ידי ביצועים שונים. אפשר לכן לחפש דרכים שבהן ההקבצים יתקיימו במקביל או ימצאו פשרות, על ידי תרגום לא מושלם שמכיר בריבוי עולמות. למשל, הקניין המערבי של מתיישבים ינוסח במונחי אתר שצריך לטפח במסגרת הדמיון האבוריג'יני, בעוד שמושגי בעלות משותפת יוכלו להיות תרגום של אונטולוגיות אבוריג'יניות לדמיון המערבי.⁵⁶

משפט ומסמכים

בספרה *Files: Law and Media Technology* ויסמן שואלת איך קרה שדווקא חוקרות משפט לא פיתחו תאוריה של הכלים שלהן – המסמכים (כוונתה לכל תיעוד רשמי). איך קרה שמעמדם של מסמכים ויכולתם לבסס אמת עומדים למבחן כשהם הפוכים לראיות, אבל לא בתפקוד השוטף של המשפט? ויסמן בחנה מסמכים כבסיס הסמכות והפעולה המשפטיות. במקום היסטוריה של רעיונות, אידאולוגיות או תכנים טקסטואליים, היא הצביעה על המסמך כטכנולוגיה משפטית קריטית, ופנתה אליו כדי להבין התפתחות מושגי יסוד כמו מדינה, אמת וסובייקט. לטענתה מסמכים ומשפט נמצאים ביחסי כינון הדדי, כך ששינויים בטכנולוגיות תיעוד ורישום משנים את המשפט. פרקי הספר מתעניינים ברגעים היסטוריים שבהם מסמכים עוררו עניין ונהפכו למושא חקירה. מבחינה מתודולוגית, אלו הרגעים שמאפשרים לראות את סוכנותם של דברים לא אנושיים ולזהות את השפעתם. בנוגע למאה ה-20, למשל, הציעה ויסמן שורת תובנות. ראשית, מסמכים סודיים של מוסדות השלטון החלו להיתפס כשלילת הדמוקרטיה. שקיפות בפוליטיקה משמעה גישה למסמכים, כך שהם הפוכים למדיום שמבחינן בין מדינה לחברה: הראשונה יוצרת מסמכים, השנייה דורשת את חשיפתם. שנית, תהליכי אוטומציה של ארגון מסמכים הפכו לבסיס הכוח המשפטי הרציונלי. הבירוקרטיה המשרדית קבעה את קצב העבודה ואת ההיגיון שהכפיף את פקידי הציבור למסמכים, כך שהרציונליות הארגונית אינה תלויה במעורבים בה. עליית הרציונליות הבירוקרטית היוותה דיספוזיטיף חדש.⁵⁷ ויסמן התכתבה כמובן עם התאוריה

Helen Verran, *Re-Imagining Land Ownership in Australia*, 1 *POSTCOLONIAL STUD.* 237 56 (1998).

57 הדיספוזיטיף (dispositif/dispositive) של מישל פוקו מתאר מכלול שבתוכו מתקיימים יחסים בין אלמנטים בעלי סוכנות, ביניהם מוסדות, שיחים, ארכיטקטורה, החלטות רגולטוריות, חוקים, כלים מנהליים, קביעות מדעיות, פילוסופיה ועוד. היחסים הללו אינם רק רעיוניים אלא מבוצעים באופן ממשי. המגוון המרכיב את הדיספוזיטיף והדינמיות שלו משמעם שמדובר בתופעות היסטוריות שניתנות לניתוח, אבל לא ניתנות להגדרה אוניברסלית. במסגרת הדיון בדיספוזיטיף ניתן למצוא גם את המושג מיליה (milieu), המתייחס לממשקים ואינטראקציות הכוללות סוכנים אנושיים ולא אנושיים. לדיון ברלוונטיות של פוקו ובמחלוקות לגביו ראו Lemke, לעיל ה"ש 38.

של הבריקורטיה של מקס ובר, ואכן בעקבותיו מחקרי בירוקרטיה מזהים טכנולוגיות תיעוד כמוקד מחקר מרכזי. כך, מחקרה של ההיסטוריונית אילנה פלדמן על עזה בתקופת המנדט הבריטי ותחת השלטון המצרי בוחן את הצטברותם של מסמכים, שיטות התיעוד והתנועה שלהם כמה שיצר אחדות, שגרה ומעל לכול סמכות בירוקרטית במקום שעבר שינויי שלטון ונחשב כקשה לשליטה. פלדמן בוחנת תכתובות, דו"חות, תיקיות עובדים ומסמכים של ארגונים שונים, ואת הרגולציה שהסדירה את יצירתם, חלוקתם לתת-סוגות, כללי הסודיות וההפצה ועוד. לתיעוד היו אפקטים מכוננים. לדוגמה, הסוגות יצרו יחסים שונים בתוך המנהל (תרבות השיירות הציבורי) ובינו לבין אזרחים. בהיבט מרחבי, בתקופת השלטון המצרי קיום התיקיות של עזה כחלק מקבוצת מסמכי השלטון המקומי יצרו אותה כמקום מובחן.⁵⁸ העניין של ויסמן במסמכים הזין תפיסה כללית יותר שהיא כינתה "טכניקות תרבותיות" (cultural techniques) שמחברות בין אנשים לדברים ויוצרות מרחב מתווך (medium), המתאפיינת בפרוצדורות או בדרכי הפעלה.⁵⁹ לא רק אנשים פועלים בו אלא גם דברים אחרים, לכן לאנשים אין שליטה מלאה בהתרחשות. כך, טכנולוגיות התיעוד במשפט מאתגרות את הרעיון של הסובייקט האנושי כריבון מחוקק, ומדגישות במקומו את הטכניקות שיוצרות את תנאי האפשרות של המשפט ואת תחומי פעולתו.

האובייקטיביות המשפטית

האתנוגרפיה של מועצת המדינה בצרפת (Counsel D'état) שכתב לאטור ב-2002 (תורגמה לאנגלית ב-2009) הייתה אבן דרך בחיבור בין המשפט ותאוריה חומרית.⁶⁰ במקום התפיסה הרואה במשפט תוצר חברתי, לאטור הציע לראות בו צורת קיום, ארגון מסוים של החברה שמנביע אותה, לא נובע ממנה. הוא התבסס על מושג הרשת ולכן בחן את דינמיקה של ההכרעה השיפוטית ולא את תכניה. המהלך מיועד לחשוף את מהות המשפט כפרקטיקות חומריות.

השאלה היסודית מסקרנת בזרותה: איפה מוצאים את שלטון החוק? איפה נמצא הצדק? לאטור מחפש דבר נראה לעין שאפשר להתחקות אחריו, וכמו ויסמן הוא מתחיל מה-file, תיקייה משרדית, ומשם עוקב אחר גלגוליה במסדרונות המשפט.

הדבר הבולט ביותר, שלאטור מציע לקבל כיסוד משפטי, הוא אפרוריות: העדר זוהר, איטיות, היסוס. האומנם, הוא שואל, המשפט נמצא בארמון המשובש, במדרגות הנסתרות, עם השומרים הרדומים, על השטיחים הדהוהים, בערמות נייר וכרכים, באינספור דיונים, עם ביטויים של בורות ודעות קדומות, ועם האוסף הארכאי של טקסטים סתומים? איך קורה

CORNELIA VISMANN, FILES: LAW AND MEDIA TECHNOLOGY (Geoffrey Winthrop-Young trans., 2008); ILANA FELDMAN, GOVERNING GAZA: BUREAUCRACY, AUTHORITY, AND THE WORK OF RULE, 1917–1967 (2008) 58

Cornelia Vismann, *Cultural Techniques and Sovereignty*, 30 THEORY, CULTURE & SOC'Y 83 (2013) 59

.BRUNO LATOUR, THE MAKING OF LAW: AN ETHNOGRAPHY OF THE CONSEIL D'ETAT (2010) 60
מקרה של מועצת המדינה נוח יחסית למי שמכירה את המשפט המקובל, משום שהמועצה פועלת כערכאת ערעור אחרונה במשפט המנהלי המבוסס על מוסד התקדים.

שאינן ודאות מהו הדין, שאינן דרך למנוע את המחלוקות ולהכריע אלא באמצעות העבודה האיטית של קלסרים עבים, כתיבה וכתובה מחדש, חיפוש תקדימים ואיתור חוות דעת מקולגות בעניבות וחליפות? האומנם לא מצאה האנושות שום דבר חדש-שמעתי, מודרני, הגיוני, גרנדיוזי או מלכותי יותר? גם התשובה אינה טריוויאלית: לאטור מוצא אימננטיות שאינן לה דבר עם תשוקה, התלהבות דתית או פוליטית, שנאה או סיכונים אסטרטגיים. בלשונו, מדובר בעבודת נמלים אפור-על-אפור. אבל, וזה החלק המעניין, בעיניו פעולתו האיטית והמהוססת של הצדק יפה יותר מכל צבעיה הבוהקים של התשוקה.

במשפט מתרחשת התמרה שנראית ללאטור מסתורית: הזעם, הסקנדל, האלימות, הרמעות, הצרחות והמכות מוחנקים והופכים לטענה כתובה, ודברים שונים מקבלים צורה דומה. תביעה של ארגון גרינפיס על ניסוי גרעיני באוקיינוס ותביעת נישום להתאמת שומת מס – שתיהן תיכנסנה מהדלת האחורית, תיהפכנה לתיקיה ותקבלנה מספר. במעקב אחר התיקיה, הספר מתחקה אחר היווצרותו של דיספוזיטיב: מצד אחד מסמכים שהגיעו מהמקרה הספציפי, מצד שני מסמכים שמקורם בדין כמו תקדימים וחוקים. המפגש ביניהם והניסוח החוזר ונשנה של הטיעונים גורם למקרה לדבר יותר ויותר כמו משפט. רק חלק מהחיבורים יצליחו, אחרים ייכשלו. לאטור מכנה את התהליך "אלכימיה".

כדאי להתעכב על העניין בחיבורים, ולשים לב להנחת העבודה הבאה: שום התנהגות או אירוע אינם צפויים או מובנים מאליהם אלא להפך, צריך להסביר איך קרה שהם התרחשו. השאלה שלאטור שאל על חיבור בין מסמכים ותקדימים נשאלת בהקשרים שונים, למשל בניתוח של הסוציולוג מישל קאלון של השוק הצרכני. בניגוד להנחה הרווחת שהסחרה (קומודיפיקציה) היא דינמיקה שמתרחבת מאליה, קאלון הופך את שאלת ההסחרה לבעיה המרכזית של עסקים: איך לגרום לאנשים ספציפיים להתחבר למוצרים ספציפיים? החיבור היומיומי ביני לבין שמפו או לחם שקניתי בסופרמרקט הוא מבחינת קאלון אתגר עצום שמחייב איתור של המשתתפים במאמץ שהביא לחיבור מוצלח. הרי לצד כל חיבור כזה, היו אחרים שלא התרחשו: מוצרים שנשארו על המדף, או בניתוח של לאטור – תביעות שנכשלו.⁶¹

מעניין לראות כמה השפה של לאטור קרובה לזו שאביגדור פלדמן אימץ במאמר שהפך לקלאסיקה מקומית על חלל המשפט, ויחד עם זאת, כמה רחוקה: בשנות ה-90 ניתח פלדמן את החלל והאסתטיקה של בית המשפט כבסיס הכוח המשפטי, במהלך שמזכיר תאוריות חומריות, אבל בניגוד לעניין של לאטור בחיבורים, הוא התעניין בניתוקים שהוא ראה כעיקר המאמץ המשפטי. למשל, הוא טען שהארכיטקטורה המשפטית מיועדת להעלים את הגוף הממשי של השופט כחלק מיצירת האובייקטיביות המשפטית, שכתורה מאפשרת אלימות.⁶² לאטור התעניין כפי שראינו בהתמרה של אלימות במשפט, אבל זו אינה ביקורת. בעוד שפלדמן הסתמך על הרמנויטיקה של חשד, לאטור התנגד לה וטען שהיא הביאה למשבר במדעי החברה והרוח.

נחזור ללאטור ולמועצת המדינה. לדבריו אי אפשר להסביר את איכות ההחלטה ומעמדה כשיפוט ראוי במונחים פוליטיים וחברתיים (ריאליזם) וגם לא ביישום דווקני של כללים

MICHEL CALLON, *MARKETS IN THE MAKING: RETHINKING COMPETITION, GOODS, AND INNOVATION* (Martha Poon trans., 2021)

אביגדור פלדמן "שירת הסירנות: שיח וחלל בבית-המשפט" תיאוריה וביקורת 1 (1991).

(פורמליזם). מה שחשוב הוא היקף המרכיבים שנשארו אחרי כל ההיסוסים. כדי להבין מה קרה צריך להתחקות אחר פרקטיקות צנועות שהופכות מילים וטקסטים למציאות מוצקה ובעלת שרידות – אמת יציבה. מנקודת מבט זו, במשפט מופיעה צורה ייחודית של חיבור בין אנשים, פעולות וטקסטים, לכן אי אפשר להסביר אותו בשפה חברתית בלי להזדקק גם לשפה הפנימית שלו: הפרוצדורות, ההיררכיות הנורמטיביות, התיקות, צורות הטיעון. מגוון מרכיבים חומריים ורעיוניים, גדולים וקטנים, מועמדים במישור אחד; כולם משתתפים ברשת בעלת חיות ייחודי שבלעדיו כוחות חברתיים נותרים חסרי ערך. כפי שלאטור דימה זאת, בלי המהלכים הפנימיים, כוחות חברתיים הם כמו גנרלים בלי כלים שיסיעו אותם לשדה הקרב. המשפט, אם כך, איננו ספרה אוטונומית מהחברה, אלא דרך מובחנת לייצר להניע ולהחזיק את העולם החברתי.

במהלך מעניין בספר לאטור משווה בין אובייקטיביות משפטית לזו שמיוצרת במעבדה כימית. לרבירו המדע מציע תמונה של העולם ואילו המשפט דומה לתחרה מלאת חורים: הוא נוגע בדברים אבל רק באופן שטחי. לאטור נוטה כאן להכללות, אבל יש בהן ניצוצות שמזמינים עוד דיון. כך הטענה שמה שחשוב במשפט הוא פני השטח ולא העומק, כי אי אפשר לצפות ממנו להעביר מידע כלל, בניגוד למדע. מהי פעולת הנוטריון ביחס לבית שלי? מה בין הנייר הדק לקירות העבים ולזיכרונות הרבים? אין כאן חיקוי, אבל אם יתגלע סכסוך – דווקא הדף הזה וגוף הטקסטים שעו"ד ושופטים יבדקו יאפשרו לי להמשיך לגור בבית. החיבור זעיר, אבל טוטאלי. נכון שיש בתיקות המשפטיות חיבורים רפרנציאליים – תוכניות, מפות, עדויות, טביעות אצבע, דו"חות מומחים – אבל הם תמיד קצרים מדי ונגדעים מהר מדי, ולכן אינם יכולים לספק ודאות כפי שהמדע מספק. המשפט אינו מספק מודל של העולם שמאפשר לשחזר אותו כי מטרתו היא לעצב, לא ליידע. בעוד שתאוריה מדעית כוללת את כל הפרטים החשובים בנוגע לעובדה כך שניתן לשחזר אותה, במשפט לא ניתן לשחזר את העובדה מתוך ההכרעה המשפטית, וגם לא להציע תחזיות של עובדות עתידיות.⁶³ המשפט על פי לאטור הוא לא כמו החברה, והוא גם לא תמונה של העולם. הוא דחה גם תאוריה של משפט כסמלים וריטואלים בטענה שהמשפט פורמלי מדי ואינו יכול לספק רצון בכבוד או תיקון לסבל. תפיסת המשפט כמישור סימבולי של הבניה חברתית והשלכה פסיכולוגית מחמיצות את האונטולוגיה שלו: משטר שמחבר אימרות לדוברים באמצעות חתימות, ארכיונים, טקסטים ותיקות. לכן, בלי המשפט אין מעקב אחר דברים שאמרנו, אין חיבור זמן-מרחב, אין התחקות אחר פעולות, ואין אחריותיות.

*

מתגנב חשש: אם הכול מתהווה, מה מאפשר את המחקר? הרי אנשים, טכניקות, חפצים – כולם ממילא מבוצעים, הלא כן? האם לא ניתן לפרק אותם עוד ועוד ואחרת? אכן, בתאוריות של חומריות, זיהוי המשתתפים הוא שרירותי במובן זה שהוא מבטא התגבשות שנוכחה לזמן ומקום מסוימים, להבדיל מתופעה קבועה. מסיבה זו, רגעי ערעור ושינוי, תקלות והמצאות, הם הזמנה למחקר.

פיתוי חומרי

בסדנה שקיימנו לקראת הכרך הנוכחי הציע לנו פליצוני גנאלוגיה של המפנה החומרי. לדבריו, המחשבה הדואליסטית התפתחה במודרניות המוקדמת תוך התמודדות עם התיעוש, אתגרי השלטון המדינתי הליברלי שנדרש לספק את ביטחונן ורווחתן של אוכלוסיות בטרטוריות מוגדרות, ועליית המדע והסטטיסטיקה. כל אלו התבססו על ההנחה שהתודעה מסוגלת לתפוס את העולם החומרי. בפילוסופיה נולדו בעת הזו תפיסות המפרידות נפש מגוף, ומניחות את שליטת האדם בסביבתו החומרית. במודרניות המאוחרת, בעקבות המהפכה התעשייתית השנייה (1870-1970), התפתחה סביבה של דברים זולים ("עידן הזולים" הוא מונח שטבע ההיסטוריון הגאוגרפי Jason Moore): אנרגיה, אוכל, עבודה וחומרי גלם הפכו זמינים בעקבות שינויים טכנולוגיים והשתלטות קפיטליסטית על הסביבה. עם זמינות החומרים הפך חקר העולם החומרי משמעותי פחות מחקר התרבות. במדעי האדם ניכר המפנה התרבותי שראה בכל פעילות, כולל פעילות מדעית, משום פעולה חברתית. חלה אם כן התרחקות מחיפוש אמת אובייקטיבית בנוגע לעולם החומרי. בשנות ה־70 עד ה־90 של המאה ה־20 התפתח המשבר האקולוגי והתברר שלצמיחה הכלכלית יש גבולות. גבולותיו החומריים של הקיום האנושי חזרו לתמונה, ועימם קריאות במדעי החברה והרוח לחזור לריאליזם. עם זאת, בתוך זמן קצר הצביעה המהפכה התעשייתית השלישית על האפשרות למתוח את הגבולות הפיזיים ואת הצמיחה בעזרת חדשנות טכנולוגית ומדעית. הקונסטרוקטיביזם זכה לתחייה במסגרת גישות שהתעניינו בהבניה מדעית מנקודת מבט חדשה שמעניקה תוקף למדע. בין היתר צמחו לימודי מדע וטכנולוגיה שהתעניינו איך נוצרת אמת מדעית. נוצר גם עניין בחומריות מתוך ההפתעות שחומרים מייצרים וההתנגדות שלהם לרצון האנושי. מסוף המאה ה־20 ולתוך המאה ה־21 ניכרת התפתחות נוספת שניתן להבין בדיאלוג עם היווצרות איומים גלובליים: שינוי האקלים, מגפות, הכחדת זנים, טרור, משברים פיננסיים, וירידה בזמינות משאבים זולים. גישות חדשות החלו לפקפק באופן עמוק בהבדלים אונטולוגיים: בין חומרים חיים ולא חיים (למשל בכימיה), פנים וחוץ, שפה וחומר (למשל בעקבות חקר הגנום ומושג הקוד הגנטי), טבע וטכנולוגיה (תעשיית הביו), גוף ונפש (בעקבות חיבורי אדם-מכונה), מציאות והבניה, גילוי והמצאה (למשל בהקשר של עבודה עם נתוני עתק), סחורה ולא סחורה (למשל במסגרת שירותי אקוסיסטם שמציעים מים נקיים או אוכל מזין), היסטוריה אנושית והיסטוריה טבעית (עידן האנתרופוקן). המפנה החומרי נמצא בדיאלוג עם ההתפתחויות הללו. מוטמעת בו ביקורת על המפנה התרבותי ומרכזיות השפה, ועל כשלי הפרדיגמות הקודמות במתן מענה למשברים.⁶⁴

המפנה החומרי אם כך לא צמח בחלל ריק. הסחף שהוא יצר מובן יותר על רקע זה, וגם ההזדמנויות שהוא מציע. כפי שכותבת אלאור על החפצים שזוכים לתשומת לב בזכות המפנה החומרי: "זמנים טובים יש עתה לחפצים, רבים מתעניינים בהם. נדמה כי החוקרים במדעי החברה והרוח גילו את הדברים שוב ואחרת... בשלושים השנים האחרונות חקר הדברים מצויר כוונה משותפת רחבה, הכוללת חילוץ הדברים ממעמדם הפסיבי (כדומם) וחבלה בהצגתם זה לעומת זה (אובייקט מול סובייקט). המחקרים האלה מבקשים לצייר בדרכים

64 ראו גם PELLIZZONI, לעיל ה"ש 6.

שונות את הדברים ככאלה היודעים להפעיל אותנו, לעורר אותנו, לגעת בנו ולחולל אותנו... גישה זו... מבקשת להצמיח אזורי תוכנה חדשים, שבהם האנושי והלא אנושי, החי הצומח והדומם, יוצרים יחד אקולוגיה אקטיבית שכולה תרבות ואין בה חלוקה בין טבע לתרבות".⁶⁵ אף שהמשפט עסק תמיד בדברים, אותה כוונה משותפת שאלאור מתארת, שמגיבה להתרחשויות גדולות ממדים, כמעט אינה נוכחת בדיון בו. ממש על סף המפנה החומרי במדעי האדם פרסם ההיסטוריון של המשפט רוברט גורדון מאמר רב-השפעה על המחשבה המשפטית, שהציג שלוש פרדיגמות: פורמליזם – העוסק בהסדרים המשפטיים ורואה בצורה את הדבר עצמו, ריאליזם (פונקציונליזם) – המבקש לחשוף את יחסי הכוח והצרכים החברתיים ביסוד הצורה המשפטית, וביקורת (קונסטרוקטיביזם, או הבניה חברתית) – הרואה במשפט את מה שמכונן את יחסי הכוח והצרכים החברתיים. עוד לא היה אז ממש מפנה חומרי, וארבעים שנה מאוחר יותר הוא עדיין זר במשפט. כדי לדמיין את הפוטנציאל שעל סיפו כתב גורדון, אולי כדאי לחזור ולחשוב על דוגמה ידועה מהמאמר.

נניח שמדינה מחוקקת חוק שנותן לכורתי עצים זכות שעבוד ראשונה על התמורה ממכירת העצים עד לגובה המשכורת שהמעסיק חייב להם. פונקציונליסט ישאל מהו ההקשר החברתי – מהי הבעיה שהחוק ניסה לפתור. למשל, ייתכן שהתעשייה זקוקה לעובדים אבל סובלת מבעיית נזילות, לכן מוצעת לעובדים בטוחה בעזרת השעבוד. קונסטרוקטיביסט ישאל שאלה שונה: למה דווקא הפתרון הזה ולא פתרונות אחרים, נניח שירות חובה ביערות או הפיכת העובדים לשותפים בעסק? התשובה תתמקד בתודעה הפוליטית שיצרה את החוק, שמבחינה בין הפרטי לציבורי. עסק נחשב לעניין פרטי אבל המדינה, ששייכת לציבורי, מצופה לעזור לו ולפקח עליו. החוק אינו רק תוצר של תודעה כזו, אלא ממשיך לייצר ולקיים אותה.⁶⁶ בתשובות של גורדון המשאבים החומריים הם סבילים ואנשים מתלבטים איך לנהל אותם וגם זה את זה, כשהמשפט הוא כלי או מערכת משמעות. מנקודת המבט של המפנה החומרי, התשובות הללו מבוססות על הבחנות בין אובייקט וסובייקט, טבע ותרבות, ולכן אינן מספקות. הן עצמן צריכות להפוך לשאלות, ואלו מרובות. כך, לסוגיות החלוקתיות שהעסיקו את גורדון ניתן לגשת דרך בחינת קשרים בין אנשים ודברים נוספים, ביניהם עצים, מכונות ונוסחאות חוב; נוכל לשאול איך אלו עודדו או מנעו התאגדות, התנגדות, או אמון ביחסי העבודה. ועוד שאלות: מהם המנגנונים, הנהלים והפרקטיקות שאפשרו לראות את העצים בלי לראות את היער? מי המשתתפים במטמורפוזה של עץ ביער שהופך לבול עץ שהופך לסחורה שהופכת לערך שניתן לשעבוד? מה עמדת היער? כיצד הישויות של עובד, ארגון עובדים, בעל עסק, בעל שעבוד, או אף המדינה נוצרו או השתנו במגען עם היער, עם עצים, עם גופים, עם מכונות, עם דרכי הובלה ושינוע, עם נוסחאות, תאוריות, שיטות חישוביות? התאוריות והמתודולוגיות שפותחו במפנה החומרי הן הזדמנות לשאול ולנסות להשיב. אף על פי שהן כבר אינן חדשות, הן הרפתקניות עבור המחשבה המשפטית ומאפשרות לשנות את הבנת המשפט עצמו, את הבנת הקטגוריות שלו, את ההסברים שאנו מציעות ואת הפתרונות שניתן לדמיין.

בניגוד לאזהרות המוכרות, לא תמיד מומלץ לסרב לפיתויים חומריים.

65 אלאור, לעיל ה"ש 47.

66 Robert W. Gordon, *Critical Legal Histories*, 36 STAN. L. REV. 57 (1984).